

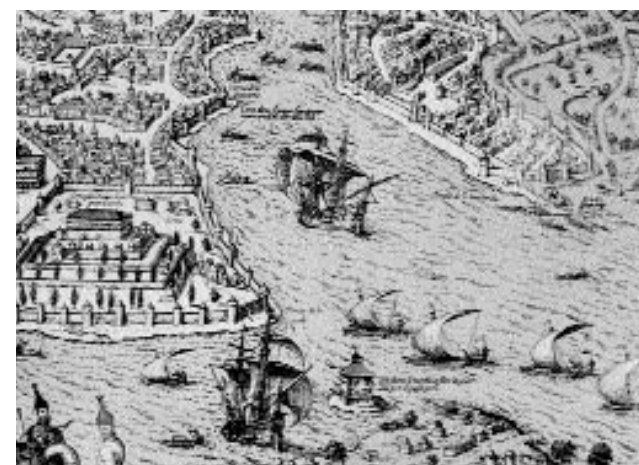
ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΚΕΙΜΕΝΟ φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης σύνθεσης με επικρατέστερο τίτλο *Η Ελευθερία της Σκλαβιάς*. Αυτόν τον τίτλο είχε δώσει ο Άλκης Αγγέλου σε σεμινάριό του στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου, ως δοκιμή όπως έλεγε, πριν τον οριστικοποιήσει. Το κείμενο αυτό το προόριζε για την επιθεώρησή μας. Όπως αναφέραμε στο προηγούμενο τεύχος, ο Αγγέλου έχοντας δει το αφιέρωμα για την Κωνσταντινούπολη, (τχ. 74-75, Δεκέμβριος 2000) πολύ διακριτικά μας ενημέρωσε πως έβαινε προς ολοκλήρωση μελέτη που είχε στα σκαριά με σημείο αναφοράς την *Κωνσταντινούπολη* του Βυζαντίου Σκαρλάτου. Στην τελευταία συνάντηση που είχαμε μαζί του, την παραμονή του θανάτου του, με έκδηλη χαρά μας ανακοίνωσε πως βρισκόταν στην τελική φάση της επεξεργασίας (υπολείπονταν οι κρίσιμες τελικές αναγνώσεις, θεωρήσεις και οι αναγκαίοι υπομνηματισμοί). Είναι σαφές πως ο Άλκης Αγγέλου δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει την μελέτη του. Την δημοσιεύουμε εδώ, ακριβώς όπως βρέθηκε στα κατάλοιπά του, χωρίς φυσικά να γνωρίζουμε την τελική μορφή που θα της έδινε. Σύμφωνα με την πάγια συνήθειά του, όπως μας ενημέρωσαν στενοί συνεργάτες του, τις παραπομπές τις συμπλήρωνε στην ύστατη φάση. Απόφαση μας ήταν να μην παρέμβουμε στο κείμενο. Έχουν γίνει ελάχιστες διορθώσεις σε προφανή σφάλματα δακτυλογράφησης. Σε δύο-τρία σημεία, όπου το κείμενο ήταν δυσανάγνωστο, αποπειραθήκαμε να αποκαταστήσουμε το νόημα· οι παρεμβάσεις μας υποδηλώνονται με αγκύλες. Μελλοντική αυτοτελής έκδοση του κειμένου του Άλκη Αγγέλου θα περιλαμβάνει και αναλυτικό υπομνηματισμό.

Ευχαριστούμε θερμά την κυρία Αλίκη Αγγέλου που είχε την καλοσύνη να μας παραδώσει το κείμενο και τον Διονύση Καψάλη, μαθητή και στενό συνεργάτη του Άλκη Αγγέλου, για την συνδρομή του στην επιμέλεια του κειμένου.

Στ. Π., για την Συντακτική Επιτροπή

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΕΚ ΤΩΝ ΚΑΤΩ ΚΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΕΣΩ

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΕΠΑΙΝΟΣ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Ποῖος δὲν ἠξεύρει τὸ ὁμμάτι τῆς οἰκουμένης, δηλαδή τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία εἶναι ὁμφαλὸς τῆς γῆς, ἢ, νὰ εἰπῶ καλῆτερα, ἡ καρδιά ταύτης; Ὁ δὲ ποιητὴς ἤθελε τὴν εἰπῇ εὐπορίαν τῆς γῆς καὶ κοινὸν σύνδεσμον τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἡ ὁποία συνερίζεται μὲ τὴν οὐράνιον καλλονήν, δὲν λέγω εἰς ἄλλα, ὅσον εἰς τὴν εὐμορφίαν τῆς καὶ εἰς τὴν μεγαλειότητά τῆς, εἰς τὴν ὁποίαν συρρέουσιν ὅλα τὰ καλὰ τῶν ἄλλων μερῶν τῆς γῆς. Αὐτὴ δὲ πάλιν, ὡς ἀπὸ κέντρον ἢ ἀπὸ καρδίας, ὡσὰν μήτηρ φιλόστοργος ἀποδίδει ἀπανταχοῦ εἰς τὰ τέκνα τῆς τὰ ἀγαθὰ τῆς. Καὶ ἔχει τοιαύτην ἀρμόνιον θέσιν καὶ εὐφρεστάτην γῆν, ὅπου καθὼς τὴν ἰδίην τινὰς θέλει εἰπῇ ὅτι πρέπει βέβαια νὰ εἶναι καθέδρα βασιλικῆς ἐξουσίας καὶ νὰ ἔχῃ τὸ κράτος καὶ τὴν ὑπεροχὴν κατὰ πάσης τῆς οἰκουμένης. Διότι εἶναι τετραμμένη καὶ βλέπει πρὸς ἀνατολὰς, ὡσὰν νὰ προσαπαντᾷ τὸν ἀνατέλλοντα ἥλιον, καὶ προχωρεῖ ἀπὸ τὴν γῆν ὡς πορθμὸς σμιγομένη μὲ τὸ πέλαγος τῆς θαλάσσης, θέλουσα τρόπον τινὰ μὲ τοῦτο νὰ φανερώσῃ τὴν φιλανθρωπίαν τῆς, ὀρέγουσα χεῖρα βοήθειας εἰς τοὺς πλέοντας ὅπου θέλουν νὰ ἀράξουν εἰς αὐτὴν καὶ νὰ θεωρήσουν τὰ φυσικὰ τῆς κάλλη καὶ προτερήματα καὶ τοὺς λιμένας ὅπου ἔχει κύκλωθέν τῆς καὶ τὴν ἄφθονον θάλασσαν, ὥστε ἐν αὐτῇ νὰ φαίνεται καὶ νῆσος καὶ ἥπειρος. Πλησίον τῆς δὲ ἔχει καὶ τὰς ἀντίπερα νήσους, ὥστερ θαλάσσεια ἐδώδιμα. Ἐν τοσούτῳ γῆ τε καὶ θάλασσα διερχομένη διὰ τοῦ στε-

νοῦ ἀμιλλῶνται ὅποια τῶν δύω νὰ τὴν οἰκειοποιηθῇ καὶ νὰ τὴν δωρηφορήσῃ μὲ τὰ ἐδικὰ της καλὰ, ὡς βασιλίσσαν. Διὸ ἀπολαμβάνουσα αὕτη ἡ πόλις τὰ τε ἀπὸ γῆς καὶ θαλάσσης ἀγαθὰ καὶ προϊόντα, ἀπο-
φεύγει τὰ λυπηρὰ καὶ τὰς ἀπορίας. Τοιοῦτον δὲ εὐκρατον ἔχει ἀέρα μὲ τὴν καλὴν θέσιν της καὶ μὲ τό-
σσην συμμετρίαν, αὐτὸς πνέει ἐπάνωθὲν της, ὅπου εἶναι ἄριστα συγκερασμένος καὶ οἱ κάτοικοί της τὸν ἐμπνέουσιν ἥδιστα, καὶ τοσοῦτον ὑπερβαίνει τοὺς λοιποὺς ἀέρας τῆς γῆς ὅσον αὐτὴ διαφέρει κατὰ τὰ
φυσικά της χαρίσματα. Ποῖος ἡμπορεῖ νὰ ἀπαριθμήσῃ τὰς νοστιμάδας της διὰ τὰς ράχας ὅπου ἔχει καὶ
τοὺς κάμπους; τὰ τρεξίματα τῶν ἀερίων ποταμῶν καὶ τὰ ἄφθονα ρεύματα τῶν ὑδάτων, ἀρμόδια πρὸς
γονιμότητα παντοίων φυτῶν καὶ πορικῶν; καὶ μήτε ὀρεινὴ εἶναι, μήτε ὑπτία καὶ πεδεινὴ, σχηματίζο-
μένη εἰς κάθε φύσιν καὶ εἶδος τῆς ὥραιότητος. Ἀλλὰ τί σιωπῶ τὰ μεγαλήτερα; Αὕτη εἶναι εἰς τοὺς ἀνα-
τολικοὺς πατρὶς τῶν μαθημάτων καὶ διδάσκαλος τῆς ἀρίστης σοφίας καὶ πάσης τέχνης καὶ παιδεύσε-
ως. Διότι καθ' ἕνα ἀπ' ἐδῶ τὴν σοφίαν καὶ γνῶσιν τῶν ὄντων πορίζεται, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν πόλιν διε-
δίδετο ἡ εὐλάβεια εἰς ὅλα τὰ ἔξω μέρη καὶ σχεδὸν ἦτο παρεκτικὴ παντὸς ἀγαθοῦ. Ἀποδεικνύεται δὲ
τοιαύτη καὶ διὰ τοὺς θεῖους ναοὺς καὶ χάριτας ὅπου ἔχει, καὶ διὰ τὰ ἄλλα περικαλλῇ οἰκοδομήματα,
τὰ ὅποια μὲ τὴν λαμπρότητά των ἀποδίδουσιν οὐκ ὀλίγην τὴν ἐκπληξιν εἰς τοὺς θεατάς.

(Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Σύγγραμμα περὶ συστάσεως τοῦ σεβασμίον Οἴκου τῆς ἐν
Κωνσαντινουπόλει Ζωοδόχου πηγῆς, καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπερφυῶς τελεσθέντων θανμάτων. Μταφρασθὲν
μὲν ὡς ἐν ἐπιτομῇ εἰς τὴν ἀπλὴν διάλεκτον πρὸς κατάληψιν τῶν ἀπλουστερῶν. Ἐπιθεωρηθὲν δέ, καὶ ὡς
οἶόν τε ἐπὶ τὸ βέλτιον μετεχθὲν παρὰ τινος εὐσεβοῦς Ἱατροφιλοσόφου. Νῦν δὲ τύποις ἐκδοθὲν δι' ἐξόδων
καὶ δαπάνης τοῦ ἐντιμωτάτου καὶ φιλελεήμονος Κυρίου Ἰωάννου Προσκυνητοῦ, ὅπως εἴη ἡ Βίβλος αὕτη
πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἄλλων εὐσεβῶν ψυχικὴν ὠφέλειαν. Ἐν τῷ εἰς τὸ Μαχμουτπασάχαν.

Ἑλληνικῷ Τυπογραφείῳ. Ἐν ἔτει 1812.

ΔΥΟ ΕΛΛΗΝΕΣ ΛΟΓΙΟΙ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Α'

Ἦ Πόλις, Πόλις, πόλεων πασῶν κεφαλὴ!

Ἦ Πόλις, Πόλις, κέντρον τῶν τεσσάρων τοῦ κόσμου μερῶν!

Ἦ Πόλις, Πόλις, χριστιανῶν κἀνχνημα καὶ βαρβάρων ἀφανισμός!

Ἦ Πόλις, Πόλις, ἄλλη Παράδεισος φυτευθεῖσα πρὸς δυσμὰς, ἔχουσα ἔνδον φυτὰ παντοῖα βροῖθοντα
καρποὺς πνευματικούς!

Ποῦ σου τὸ κάλλος, Παράδεισε;

Ποῦ σου ἡ τῶν χαρίτων τοῦ πνεύματος ἐνεργετικὴ ρῶσις ψυχῆς τε καὶ σώματος;

Ποῦ τὰ τῶν Ἀποστόλων τοῦ Κυρίου μου σώματα, τὰ πρὸ πολλοῦ φυτευθέντα ἐν τῷ ἀειθαλεῖ Παρα-
δείσῳ, ἔχοντα ἐν μέσῳ τούτων τὸ Πορφυρὸν Ἰμάτιον, τὴν Λόγχην, τὸν Σπόγγον, τὸν Κάλαμον,
ἅτινα ἀσπάζοντες ἐφантаζόμεθα τὸν ἐν σταυρῷ Ὑψωθέντα ὄραν;

Ποῦ τὰ τῶν Ὁσίων λείψανα, ποῦ τὰ τῶν Μαρτύρων;

Ποῦ τὰ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ τῶν λοιπῶν βασιλέων πτώματα;

Αἱ ἀγνιαί, τὰ περιάυλα, αἱ τρίοδοι, οἱ ἀγροί, οἱ τῶν ἀμπέλων περιφραγμοί, τὰ πάντα πλήρη καὶ μεστὰ
λειψάνων ἁγίων, σωμάτων εὐγενῶν, σωμάτων ἁγνῶν, ἀσκητῶν, ἀσκητριῶν;

Ἦ τῆς ζημίας!

Ἐθεντο, Κύριε, τὰ θνησμαῖα τῶν δούλων σου, βρώματα τοῖς πετεινοῖς τοῦ οὐρανοῦ, τὰς σάρκας τῶν
ὀσίων σου τοῖς θηρίοις τῆς γῆς, κύκλῳ τῆς νέας Σιών, καὶ οὐκ ἦν ὁ θάπτων.

Ἦ Ναέ! Ἦ ἐπίγαιε Οὐρανέ! Ἦ οὐράνιον θυσιαστήριον!

Ἦ θεῖα καὶ ἱερὰ τεμένη! Ἦ κάλλος ἐκκλησιῶν!

Ἦ Νόμοι παλαιοὶ τε καὶ νέοι! Ἦ πλᾶκες γραφεῖσαι Θεοῦ δακτύλῳ! Ἦ Εὐαγγέλια λαληθέντα Θεοῦ
στόματι! Ἦ θεολογία σαρκοφόρων ἀγγέλων! Ἦ διδασκαλῖαι πνευματοφόρων ἀνθρώπων! Ἦ παι-
δαγωγίαι ἡμιθέων ἡρώων!

Ἦ πολιτεία, ὦ δήμος! Ἦ στρατὸς ὑπὲρ μέτρον τὸ πρίν, νῦν δὲ ἀφανισθεὶς ὡς ποντιζομένη ναῦς ἐν τῷ πλεῖν!

Ἦ οἰκίαι καὶ παντοδαπὰ παλάτια καὶ ἱερὰ τεῖχη!

Σήμερον συγκαλῶ πάντα καὶ ὡς ἔμψυχα συνθροινῶ, τὸν Ἱερεμίαν ἔχων ἑξαρχον τῆς ἐλεεινῆς τραγωδίας.

(Δούκας-Βυζαντινὴ Ἱστορία, XLI, 306-307)

Β'

Ἀπὸ τὲς ἀδικίης μας καὶ τὴν κενοδοξίαν

ἐχάσαμε τὴν δόξαν μας, σκῆπτρα καὶ βασιλείαν,

καὶ μᾶς ὀρίζουν οἱ ἐχθροί, τὸ γένος τῶν βαρβάρων.

Τὸν στέφανόν μας ἔλαβον ἐκ λίθων καὶ μαργάρων,

ὅτι ἡμεῖς δὲν εἴμεσταν ἄξιοι νὰ τὸν φοροῦμεν,

ἄλλοι ἐπῆραν καὶ φοροῦν, κ' ἡμεῖς τὸν θεωροῦμεν

φοροῦν τὸν ὅσοι μυελὰ ἔχουν εἰς τὸ κεφάλι,

κ' ἡμεῖς τὸ θάρρος ἔχομεν εἰς τὸν ντελῆ-Μιχάλη,

νὰ τὸ ἐβγάλῃ μὲ σπαθὶ κ' ἐμᾶς νὰ μᾶς τὸ δώσῃ.

Οὐαὶ σ' ἐμᾶς, ἀφέντη μου, μὲ τὴν ὀλίγην γνώση,

ὅπου ἔχομεν τὸ θάρρος μας μέσα εἰς τὴν Σπανίαν

κ' εἰς τὰ χοντρά τὰ κάτεργα ποῦναι στὴν Βενετίαν,

νὰ ἔλθουσι μὲ τὸ σπαθὶ τὸν Τοῦρκον νὰ σκοτώσουν,

νὰ πάρουν τὸ βασίλειον κ' ἐμᾶς νὰ μᾶς τὸ δώσουν.

Ἐλπίζομεν καὶ εἰς ξανθὰ γένη νὰ μᾶς γλυτώσουν

νάλθοῦν ἀπὸ τὸν Μόσχοβον νὰ μᾶς ἐλευθερώσουν.

Ἐλπίζομεν εἰς τοὺς χρησμούς, στὲς ψευδοπροφητεῖες

καὶ τὸν καιρὸν μας χάνομεν στὲς ματαιολογίες.

Εἰς τὸν βορρᾶν, στὸν ἄνεμον ἔχομεν τὴν ἐλπίδα

νὰ πάρουν ἀποπάνω μας τοῦ Τούρκου τὴν παγίδα,

καὶ ἔχομεν θεμέλιον τὸ γνέμα τῆς ἀράχνης,

τὸ χιόνι καὶ τὴν θάλασσαν, καὶ τὸ νερὸν τῆς πάχνης.

Αὐτὸ τὸ θάρρος εἶν' τρελλόν, τίποτες δὲν ἀξίζει,

ὅποιος τὸ συλλογισθῇ τοῦ λόγου του σκοτίζει

εὐκαιρα παντεχαίνομεν καὶ κεφαλοπονοῦμεν,

στὴν ἄμμον καὶ εἰς τὸ νερὸν κτίζομεν καὶ θαρροῦμεν.

Ἀπέταξέ μας τὸ πουλὶ ὅπου ἔχαμεν στὸ χέρι,

ἔφυγε καὶ ξωρίσθηκε κ' ὑπάγει σ' ἄλλα μέρη,

καὶ ἄλλοι τὸν ἐπιάσασιν καὶ δυνατὰ κρατοῦσιν

κ' ἐμᾶς ποὺ τὸν ἐχάσαμεν θρηνοῦσι καὶ γελοῦσιν

καὶ λέγουνσιν· «ἂν εἴχετε γνῶσιν εἰς τὸ κεφάλι

δὲν σᾶς ἀπέτα τὸ πουλὶ νὰ σᾶς τὸ πάρουν ἄλλοι,

μὰ ἡθέλετέ το ἐβαστᾶ μὲ γνῶσιν καὶ μὲ τάξη

καὶ μὲ μεγάλην φύλαξιν,. διὰ νὰ μὴν πετάξῃ.

Τώρα ποὺ σᾶς ἐπέταξεν καὶ ἀπ' ἐσᾶς ἐβγήκε,

δέρνετε τὸ κεφάλι σας ὅσο καὶ ἡμπορεῖτε,

διότι δὲν μετράχεται νὰ σᾶς ἐμπῇ στὸ χέρι

ἐκεῖνο τ' ὄμορφον πουλὶ καὶ τὸ καλὸ ξυφτέρι.

Ἀπέταξεν, ἀπέταξεν, πλέον μὴ τὸ ζητᾶτε,

μόν' τὸν καιρὸν σας χάνετε κ' εὐκαιρα τὸν περνᾶτε

(Ματθαῖος Μητροπολίτης Μυρέων-Ἱστορία τῶν κατὰ

τὴν Οὐγγροβλαχίαν τελεσθέντων στ. 2319-2358)

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ

Μια μεγάλη κοσμοπολιτεία, όπως είχε διαμορφωθεί ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα η Κωνσταντινούπολη, ήταν πολύ έλκυστική για έναν νέο άνθρωπο που αναζητούσε ευκαιρίες. Και δεν θα πρέπει να ήταν μικρός ο αριθμός των περιπτώσεων αυτών: η ακτημοσύνη χαρακτήριζε την εποχή. Στην μεγάλη λοιπόν πολιτεία ο νέος μπορούσε να αναζητήσει την τύχη του με μύριους τρόπους. Είναι πρόθυμος λοιπόν να μεταναστεύσει με την πρώτη ευκαιρία. Και την έχει εύκολα. Είναι οι φήμες για τα θαυμαστά που συμβαίνουν στην Πόλη, τις οποίες κουβαλάει μαζί του όποιος τυχόν επιστρέφει από εκεί. Υπάρχει όμως και ένα δεύτερο ισχυρότατο κίνητρο για την αποδημία. Ο τόπος που ζει ο νέος στην περιφέρεια είναι συνήθως στενός. Γνωρίζει τους πάντες και οι πάντες τον γνωρίζουν. Αν λοιπόν αποζητάει κάποια ελευθερία, αυτή μόνον στην μεγάλη πολιτεία μπορεί να την βρει. Η πολύ γνωστή, όσο και αμφιλεγόμενη, περίπτωση του Ρήγα, έστω και στην μυθολογική μορφή που παραδόθηκε, το μαρτυρεί. Είναι ευκολότατο για την εποχή εκείνη ένα άτομο να χαθεί μέσα στο μεγάλο πλήθος.

ΤΥΧΟΔΙΩΚΤΙΣΜΟΣ

Όλες οι μεγάλες πολιτείες έχουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά, το κυριότερο από τα οποία είναι η ανωνυμία. Ο νέος που από την περιφέρεια μετοικεί εθελήμένα στην πρωτεύουσα χάνει πολύ εύκολα το όνομά του. Αποδεσμεύεται, δηλαδή, από ένα στοιχείο που δεν τον εξυπηρετεί. Ο έλεγχος για την εποχή είναι υποτυπώδης έως ανύπαρκτος. Γιατί λοιπόν δεν είναι εύκολο ένα άτομο που αναζητάει την τύχη του με οποιονδήποτε τρόπο να μη δελεαστεί από αυτή την πρόκληση; Από δω όμως αρχίζει και ο τυχοδιωκτισμός. Όλες οι ιστορίες των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων έχουν να επιδείξουν αυτό το στοιχείο. Και δεν μιλάμε μόνον για τους ενήλικες· τα παιδιά του δρόμου, δηλαδή άτομα που ζουν κυριολεκτικά στο δρόμο, υπήρξαν ένα μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα που όχι μόνον το εκμεταλλεύτηκε πλουσιοπάροχα η αστική λογοτεχνία, ακόμα και στην νεόκοπη πρωτεύουσα του Ελληνικού βασιλείου, αλλά και απετέλεσε ένα από τα αγαπητά ερευνητικά θέματα της σύγχρονης κοινωνιολογίας. Τα κοινά αυτά χαρακτηριστικά των μεγάλων πόλεων δεν τα αντιγράφει η Κωνσταντινούπολη, αλλά τα γεννάει η πραγματικότητα. Όπως λοιπόν δεχόμαστε ως κανόνα για τα μεγάλα αστικά κέντρα τον παράγοντα του κινητού πληθυσμού, δηλαδή τον περιοδικώς κινουμένων ατόμων που δεν έχουν μόνιμη κατοικία στην πόλη, κατά τον ίδιο τρόπο πρέπει να δεχθούμε και αυτόν τον φερέοικο πληθυσμό. Αυτές όλες οι παρατηρήσεις μπορεί να είναι κοινοί τόποι για σήμερα και αυτονόητες ως κοινωνικά προβλήματα, πρέπει όμως να τονισθούν για την Πόλη, επειδή έτσι μόνο μπορούμε να συνθέσουμε την γενική εικόνα της εποχής. Αν μάλιστα είχαμε την δυνατότητα να γνωρίζαμε την έκταση που είχε πάρει –γιατί οπωσδήποτε θα είχε πάρει– ο τυχοδιωκτισμός ανάμεσα στο ελληνικό στοιχείο, τότε θα είμαστε πιο ήσυχoi ότι η έρευνά μας πλησιάζει προς την πραγματικότητα.

ΤΟ ΚΕΝΤΡΟ

Είναι μεγάλο το ευτύχημα ότι ο Νέος Ελληνισμός διαμορφώνεται τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Πολύ περισσότερο μάλιστα, όταν οι βάσεις για την διαμόρφωσή του μπαίνουν σε μια περίοδο ακμής για την τουρκική αυτοκρατορία: είναι ο 16ος αιώνας. Ο αιώνας όμως αυτός ανήκει κατά κυριολεξία στον Σουλειμάν τον Μεγαλοπρεπή. Και μόνος ο χαρακτηρισμός που του αποδόθηκε αρκεί. Ο Έλληνας λοιπόν που ζει στην Κωνσταντινούπολη τα χρόνια αυτά ακριβώς που αρχίζει να διαμορφώνει τα καινούρια του χαρακτηριστικά, ζει και μετέχει σε μια κοινωνία, η οποία αν όχι τίποτα άλλο, του χορηγεί την εικόνα της σύγχρονης του πραγματικότητας μέσα στα ευρωπαϊκά πλαίσια, τα οποία άλλωστε είναι για την εποχή και παγκόσμια. Όταν π.χ. έχουμε υπόψη μας ότι η Ευρώπη στον 15ο αιώνα έδειχνε πολύ λίγο ενδιαφέρον για τις δραστηριότητες των Τούρκων, με αποτέλεσμα η Άλωση της Πόλης να περάσει χωρίς να αναφερθεί στα αγγλικά χρονικά της εποχής, ο Έλληνας κάτοικος της Πόλης θα πρέπει να αισθάνεται πολύ ευχαριστημένος, δίπλα στα τόσα άλλα που είδαμε ότι εισδέχεται ως κάτοικος, να αποδέχεται τον αντίπαλο από τα μεγάλα γεγονότα της εποχής του: είναι οι αιχμάλωτοι του πολέμου που περνάνε στους δρόμους, είναι οι τελετές και τα πανηγύρια που συνοδεύουν τις σχετικές εορταστικές εκδηλώσεις, είναι μύρια όσα, που όχι απλώς τον εντυπωσιάζουν, αλλά και ερεθίζουν την σκέψη

του. Έτσι μαζί με τους συμπατριώτες του, με τους οποίους έχει την ευκαιρία να σχολιάζει όλα αυτά τα θέματα και τα ακροάματα, πλάθει σιγά σιγά τις νοοτροπίες του. Κρίνει τον δυνάστη από τα έργα του και τις επιδόσεις του, και αυτές τις κρίσεις του, που προέρχονται από έργα άσχετα προς τον ιδιον, τις συνδυάζει προς τις άλλες, που έχει σχηματίσει ήδη από την επικοινωνία μαζί του, είτε αυτή είναι καθαρά οικονομική, είτε έχει πάρει και άλλη μορφή.

ΝΑΥΤΙΑΙΑ

Τώρα που ανοίγει σιγά σιγά το ριπίδι των δραστηριοτήτων του ελληνισμού στην Πόλη και δημιουργείται αίσθημα ασφάλειας για την πληρότητα της εικόνας, η Κωνσταντινούπολη μοιάζει να θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ για λίκνο του Νέου Ελληνισμού. Ο ελληνικός πληθυσμός της Πόλης, όταν αυτή εποίκιστηκε και αργότερα, μοιάζει να είναι αρκετά εδραίος με το σχετικό ποσοστό του κινητικού πληθυσμού και του σχετικού άλλου που από την περιφέρεια έχει δημιουργήσει μια συνεχή ροή προς το κέντρο. Δίπλα όμως σε άλλους αυτούς πρέπει να απαριθμήσουμε τώρα και ένα άλλο ποσοστό, όχι μικρό, που ασχολείται με την θάλασσα. Είναι όλοι εκείνοι που συνεχίζουν μια παλαιότερη παράδοση και βρίσκουν τώρα την ευκαιρία, όπου ο κατακτητής δεν διακρίνεται για τις σχετικές επιδόσεις, να αναπτυχθούν ταχύτατα προς όλες τις κατευθύνσεις. Η θάλασσα όμως πέρα από το καθαρά οικονομικό στοιχείο, χαρίζει στους Έλληνες ναυτικούς και τον αέρα του έξω κόσμου. Δεν χρειάζεται λοιπόν να γίνει εδώ αναφορά ότι αυτή η δραστηριότητα του ελληνισμού της Πόλης αποτέλεσε μια κατάσταση για την προετοιμασία του Αγώνα. Αυτό και μόνο το γεγονός ότι αυτή η αδιάκοπη συναλλαγή με τον έξω κόσμο φέρνει κάθε είδους μηνύματα για τον Έλληνα μόνιμο κάτοικο της Πόλης. Το ενδιαφέρον μας πάντοτε είναι σταθερό και προσανατολίζεται προς ένα κέντρο. Αναζητάμε τον Νέο Ελληνισμό μέσα στην πρωτεύουσα. Δεν θα είμαστε ήσυχoi αν δεν προσπαθήσουμε να εξαντλήσουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που έχουν κάτι να προσφέρουν στην επιδιωκόμενη σύνθεση. Ο Έλληνας σαράφης και ο Έλληνας γουνέμπορος πρέπει να σταθούν δίπλα στον Έλληνα καπετάνιο, να κουβεντιάσουν μεταξύ τους, να ανταλλάξουν απόψεις και εμπειρίες από τις δραστηριότητές τους, να τους δούμε να διαφωνούν και να συμπλακούν ακόμη, γιατί τότε μόνο μπορούμε να βεβαιωθούμε πως το ζητούμενο γίνεται πραγματικότητα: η σύνθεση.

* * *

*Ω Πόλις πολυπόθητη πολλά επαινεμένη,
Περίβλεπτη, περίφημη σ' όλην την Οικουμένη.
Ω Πόλις πόλεων πολλών κánchezμα και σεμνότης,
Ω Πόλις πολυθαύμαστε, και όντως ωραιότης.
Ω Πόλις πολυάνθρωπε, Εθνών η κατοικία,
Των πόλεων η σύναξις, στολή και ευτυχία.*

Σινιόρ Μομάρς, *Βοσπορομαχία* (1752)
(Έχεις, ω φίλτατε αναγνώστα εις χείρας,
ένα βιβλάριον οπού θεραπεύει την μελαγχολίαν...
μεταχειρίζου το και υγίαينة)

Η θέα αυτής της πόλης από απόσταση μιας λεύγας είναι εκπληκτική. Δεν υπάρχει πουθενά στον κόσμο ένα τόσο ωραίο θέαμα. Αυτή η υπέροχη θέα στάθηκε αφορμή για το τέλος της ρωμáικης αυτοκρατορίας και την απαρχή της ελληνικής. Ο Μέγας Κωνσταντίνος όταν έφτασε στην Κωνσταντινούπολη από την θάλασσα, γοητεύθηκε από την θέα του Βυζαντίου και αναφώνησε:» Να η έδρα της παγκόσμιας αυτοκρατορίας».
Giacomo Casanova *Storia de mia vita* (1745)

ΤΟ ΘΕΜΑ ΕΙΝΑΙ ΚΑΘΕΑΥΤΟ δύστροπο και ανυπότακτο. Δεν πιστεύω πως το τιθασσεύω. Δεν μπορούσα όμως και να μη το αντιμετωπίσω, από την στιγμή όπου το διέβλεψα, και –γιατί να μη το ομολογήσω;– με γοήτευσε. Θεώρησα ότι μου άνοιγε εντελώς καινούριους δρόμους στην έρευνα, έτσι που φώ-

τιζε με καινούριο φως το μεγάλο ερωτηματικό που ήταν πάντοτε για την συνείδησή μου η Κωνσταντινούπολη. Ο τρόπος που το διαπραγματεύομαι ίσως να μην αρέσει. Είναι δύστροπος και ανυπότακτος και αυτός. Τον επέλεξα όμως επειδή πιστεύω, πως πρέπει και στην έρευνα ακόμη να κάνουμε το χατήρι και να την αφήνουμε να μιλάει και αυτή ελεύθερα, μακριά από κανόνες και δεσμεύσεις. Το χρειάζεται και αυτή. Σκοπός του παρόντος ήταν εξαρχής να πεισθώ εγώ ο ίδιος για την ύπαρξη του θέματος και στην συνέχεια να πείσω. Αφού βεβαιώθηκα για το πρώτο, περιόρισα και τις φιλοδοξίες μου: να αναζητήσω τα τεκμήρια που να στηρίζουν την άποψή μου. Εδώ και μπορώ να σταθώ. Αργότερα είτε εγώ ο ίδιος, είτε κάποιος άλλος που θα έχει πεισθεί στο μεταξύ για την ορθότητα της άποψής μου, μπορώ ή μπορεί να περάσει στο δεύτερο μέρος της έρευνας, το ουσιαστικότερο: ο χαρακτήρας της νέας αυτής κοινωνίας.

ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΚΟΡΘΙ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ σώζεται ένα έντυπο Παλαιάς και Νέας Διαθήκης, στα παράφυλλα της οποίας έχουν καταχωρηθεί από δύο διαφορετικά χέρια γενεαλογικά σημειώματα της οικογένειας των Μαυροκορδάτων. Το πρώτο χέρι ανήκει στον Νικόλαο (1599-1653), ο οποίος ανάμεσα στις άλλες αναγραφές μνημονεύει και την γέννηση του γιου του Αλέξανδρου, του γνωστού ως εξ Απορρήτων, ως ακολούθως: «1641 νοεμβρίω 7 γενήθιν ο ιος μου ο αλέξανδρος και ι δίναμς του θεού με του λόγου του». Το δεύτερο χέρι ανήκει στον γιο του Αλέξανδρου, που σημειώνει την γέννηση του γιου του Νικόλαου ως ακολούθως: «έτει 1680 μαΐου 3 ημέρα τρίτη το βράδυ τετάρτη ώρα της νυκτός εγεννήθη ο νικόλαος ο υιός μου». Ο σημερινός αναγνώστης, που είναι ενήμερος ως προς την εξέλιξη της οικογενείας Μαυροκορδάτου, εντυπωσιάζεται ασφαλώς –όχι και απολύτως δικαιολογημένα– από την ορθογραφική αντίθεση των δύο σχετικά κοντινών αναγραφών. Όταν, εξ άλλου, γνωρίζει την σταδιοδρομία τόσο του γιου όσο και του εγγονού του Νικολάου, δυσκολεύεται ακόμη περισσότερο να ερμηνεύσει την υψομετρική διαφορά ως προς την πνευματική συγκρότηση ανάμεσα στις τρεις αυτές γενιές, αν αυτή μπορεί να αιτιολογηθεί από τα σημειώματα.

Μιλάμε, φυσικά, για Φαναριώτες· όχι όμως για οποιουδήποτε Φαναριώτες, αλλά για τον σημαντικότερο κλάδο της τάξης τους. Ότι πρόκειται για τάξη, δεν αμφισβητείται· μικρή μεν, αλλά συγκεκριμένη

(ο Γεδεών τις υπολογίζει όλες κιόλες τις οικογένειες σε πενήντα), μια και γνωρίζουμε σήμερα το γενεαλογικό δέντρο της κάθε οικογένειας. Ότι η τάξη αυτή είναι καινούρια και ζει συσπειρωμένη σε συγκεκριμένη συνοικία της Πόλης είναι επίσης γνωστό. Το σπουδαιότερο όμως είναι να γνωρίζουμε, πως πριν από την τάξη αυτή «κατασκευάσθησαν οικογένειαι σχέσιν έχουσαι στενήν μετά τούρκων ισχυρών». Είναι η νέα κοινωνία που χτίζεται μετά την Άλωση, και, όπως ήταν επόμενο, σε καθαρά οικονομική βάση. Ο κατακτητής την χρειάζεται, για να λειτουργήσει η νέα πρωτεύουσα, και πρωτίστως σε θέματα τροφοδοσίας. Το σουλτανικό ανάκτορο με το χαρέμι αποτελούν από μόνα τους μια μικρή κοινωνία 8.000 περίπου ατόμων, ενώ από την άλλη μεριά, ο στρατός έχει ανάλογες ανάγκες. Από τους ισχυρότερους εκπρόσωπους των οικογενειών αυτών είναι και ο Σκαρλάτος Βλάσιος ή Βλασίον, το επάγγελμα «προβατέμπορος», «περιλάλητος δια τον πλούτον και το κλέος», καθώς θα παρατηρήσει ο Γεδεών, βασιζόμενος στις μαρτυρίες του Δαπόντε και άλλων.

Ο Σκαρλάτος αυτός είναι και ο πατέρας της Ρωξάνης (1605-1610-1684), η οποία παντρεύεται, κατά συγκυρία, τον χιώτη Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1599-1649), «όστις εγνωρίζετο ως πωλητής καθ' οδόν μανδηλίων». Οι μαρτυρίες για την παιδεία της Ρωξάνης είναι πολλές και θετικές, αντίθετα προς τις μαρτυρίες που αφορούν την παιδεία του πατέρα της. Το ίδιο όμως αναμφισβήτητη είναι και μαρτυρία για την απαιδεία του συζύγου της. Αν εκ των υστέρων, όπως είναι φυσικό, οι μεταγενέστεροι βιογράφοι ωραιοποιούν, για προφανείς λόγους, την κατάσταση, η πραγματικότητα είναι περισσότερο πειστική: μια ισχυρή οικονομικά οικογένεια, οι Σκαρλάτοι, συγγενεύει με μια άλλη αδύναμη οικονομικά, τους Μαυροκορδάτους, αλλά με φιλοδοξίες και μέσα από την σύζευξη αυτή θα γεννηθεί η καινούρια τάξη των Φαναριωτών. Φυσικά, αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί κανόνας, παρά μόνον, αν διαθέταμε ακριβείς και όχι ωραιοποιημένες εκ των υστέρων πληροφορίες για την ιστορία των Φαναριωτικών οικογενειών.

Ποιας μορφής όμως μπορούν να είναι οι φιλοδοξίες που αναφέραμε; Μία είναι η απάντηση: οικονομικής ισχύος, η οποία αυτή και μόνη μπορεί να χαρίσει και την κοινωνική αναγνώριση. Αυτό το ίδιο δεν εκφράζει και το πνεύμα της ιταλικής Αναγέννησης; Η περίπτωση όμως της οικογένειας Μαυροκορδάτου μας ευκολύνει να απαντήσουμε στο ερώτημα, τι έρχεται ως επακόλουθο για την εποχή μετά την οικονομική υπεροχή. Κατ' αρχήν η ανάγκη της παιδείας· όχι όμως ίσως ακόμη ως στοιχείο εκμεταλλεύσιμο. Πάλι και εδώ όμως θα βοηθήσει η συγκυρία. Η Ρωξάνη, η σύζυγος του απαιδευτου Νικολάου, είχε αποκτήσει, από ανεξαρκίβωτα έως σήμερα αίτια, μια μοναδική παιδεία για την εποχή της. Τόσο σπουδαία, που η φήμη της έφτασε να θαμπώσει και τον Καισάριο Δαπόντε. Ας θεωρηθεί λοιπόν φυσικό επακόλουθο να μερμηνήσει ιδιαίτερα για την παιδεία του πολλαπλώς προικισμένου γιου της, Αλέξανδρου. Η συνέχεια είναι γνωστή: ο Αλέξανδρος σπουδάζει στην Ιταλία δίπλα σε πολλούς άλλους συμπατριώτες του

από τον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο. Ξεχωρίζει όμως και πολύ γρήγορα, σε ηλικία 30 ετών, είχε δημιουργήσει όνομα και ως γιατρός και ως λόγιος. Πλούσιος και με καλό γάμο ελκύει την προσοχή του Παναγιώτη Νικουσίου, του πρώτου Έλληνα διερμηνέα των Τούρκων, και παίρνει την θέση του γραμματέα δίπλα του. Ο ξαφνικός θάνατος του Νικουσίου του ανοίγει τώρα διάπλατα τον δρόμο προς τα μεγάλα αξιώματα. Τα υπόλοιπα απλώς επακολουθούν. Εδώ μπορούμε προς το παρόν να σταθούμε. Αρχίζει για το νέο Ελληνισμό μια νέα περίοδος της κοινωνίας, η οποία δεν προσμετράται από την έκταση αλλά από την ισχύ: οικονομική, εξουσιαστική και πνευματική. Ότι πρόκειται για νέα κοινωνική πραγματικότητα, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία. Σε μια οικογένεια, που βρίσκεται ακόμη στην πρώτη γενιά της, ο αρχηγός της έχει πλήρη συνείδηση της νέας πραγματικότητας. Γι' αυτό και θα επιχειρήσει να την κατοχυρώσει. Το έργο που τον εκφράζει απολύτως είναι η συνείδηση της διαδοχής. Αυτή και προσπαθεί να κατοχυρώσει με τα «φροντίσματα περί ήθη και πολιτείας», τα οποία εκφράζουν το πολιτικό και κοινωνικό του πιστεύω, το είδος βέβαια αυτό του λόγου ανθεί αυτά τα χρόνια στην Ευρώπη. Ενδέχεται λοιπόν η ιδέα να είναι δάνεια, το περιεχόμενο όμως είναι καθαρά ελληνικό. Πού σκοπεύει μακροπρόθεσμα αυτή η νέα τάξη δεν είναι ακόμη φανερό. Ένα όμως είναι βέβαιο· πιστεύει ασφαλώς στον εαυτό της: ο γιος του ο Νικόλαος θα απευθυνθεί στον γιο του Κωνσταντίνο με τον τίτλο «Νουθεσία».

ΜΕ ΤΟΥΣ ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥΣ βρισκόμαστε, κατ' αρχήν, χρονικά in medias res. Έχουν περάσει δύο αιώνες από την Άλωση και είναι επόμενο να αναζητήσουμε μια νέα κοινωνία. Οι Μαυροκορδάτοι μας δίνουν αυτό το δικαίωμα. Εγκαινιάζουν, ούτως ειπείν, τον φαναριωτισμό. Και μπορεί μεν το κατά Γεδεών «μέγα τραστ» να είναι ολιγομελές, «πενήντα μεγάλοι ελληνικοί ή εξελληνισθείσαι οικογένειαι», η ισχύς όμως που αποκτούν από την συμμετοχή τους στην εξουσία ισοφαρίζει, αν όχι υπερακοντίζει, την αριθμητική τους μειοψηφία στη σύνολη νέα ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης.

In media res είμαστε όμως και για άλλους λόγους με τους Μαυροκορδάτους. Η σύζευξη της οικογένειας του «προβατέμπορου», αλλά πολλά ισχύοντος στην τουρκική αυλή Σκαρλάτου, με την οικογένεια του Χιώτη έποικου στην Κωνσταντινούπολη πλανόδιου έμπορου μαντηλιών, φωτίζει μια άλλη πλευρά από την ισχυρή παρουσία του ελληνικού στοιχείου στην πρωτεύουσα, την εμπορική. Οι Έλληνες έμποροι εκφράζουν και την παλαιότερη παρουσία στην νέα πρωτεύουσα, και τον κύριο όγκο του κλάδου απέναντι στις άλλες εθνότητες· μια υπεροχή που είναι ταυτόχρονα και δυναμική. Μια τρίτη παρουσία, και αυτή παλαιότερη και αναγκαίοτατη, είναι οι βιοτέχνες και οι τεχνίτες. Και τις τρεις αυτές τάξεις της νέας κοινωνίας έχουμε την δυνατότητα να τις παρακολουθήσουμε από την βάση τους στην διαμόρφωσή τους. Και η μεν πρώτη είναι γέννημα της εποχής· οι άλλες δύο όμως προέρχονται,

όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στην συνέχεια, από προαιρετική είτε αναγκαστική μετοικεσία. Η εγκατάστασή τους όμως σε ένα εντελώς καινούριο περιβάλλον, εξυπακούει την αναγκαιότητα της προσαρμογής και, φυσικά, την αφομοίωση στο νέο πλέον περιβάλλον. Αυτές οι τρεις τάξεις αποτελούν σχεδόν το σύνολο του καινούριου πλέον πληθυσμού των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης. Και θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε συνοπτικά, πως προέρχονται εκ των κάτω, ότι αποτελούν το νέο στοιχείο που αναδύεται. Απομένει η άλλη τάξη, την οποία θα αποκαλούσαμε εκ των άνω είναι αυτήν την οποία γνωρίζουμε ήδη με την μακρά παράδοση: Το Πατριαρχείο και το περιβάλλον του. Ασφαλώς και είναι αριθμητικώς περιορισμένη. Ο Αλέξανδρος Πασπάτης, καταρχάς, και ο Γεδεών στην συνέχεια υπολόγισαν τον αριθμό των σχετικών κτισμάτων (μονές και εκκλησίες) πριν από την Άλωση σε περίπου τετρακόσια εβδομήντα. Μετά την Άλωση ο Γεδεών περιορίζει τον αριθμό περίπου σε εκατό. Η εξαιρετική μείωση του πληθυσμού, καθώς και η κατάληψη πολλών από αυτά από τον δυνάστη, ασφαλώς και περιόρισαν το σχετικό πλήρωμα.

Εκείνο που προέχει τώρα, μετά από αυτή την οιοιεία απογραφή του ελληνικού στοιχείου στην πρωτεύουσα, είναι να εξετάσουμε –στο μέτρο των ιστορικών δεδομένων που μας παρέχονται– με ποιο τρόπο οι τέσσερις αυτές τάξεις συντρέχουν στην σύνθεση της νέας κοινωνίας. Η περίπτωση Μαυροκορδάτου αποτελεί ένα δείγμα, μάλλον φυσιολογικό θα λέγαμε. Ανάλογες ζητήσεις θα μπορούσε να πραγματοποιήσει κανείς μέσα στα πλαίσια του πιθανού. Πρόβλημα μόνον γεννάει η περίπτωση του Πατριαρχείου. Πριν όμως περάσουμε στον καίριο αυτόν χώρο του ρόλου που διαδραμάτισαν οι τάξεις στην διαμόρφωση της νέας κοινωνίας, ας σταθούμε σε μερικά απολύτως συγκεκριμένα αριθμητικά δεδομένα.

Πολύ φοβούμαι, πως τώρα που έχουμε φθάσει στο σημείο –πάντοτε μέσα από τα ιστορικά δεδομένα– να βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα κοινωνική πραγματικότητα προκειμένου για την Κωνσταντινούπολη, δεν είμαστε καθόλου πρόθυμοι να την δεχθούμε και να την αντικρίσουμε. Ένας λαός, όπως ο δικός μας, που σέρνει πίσω του μια πολύ βαριά παράδοση –ίσως την πιο βαριά σε ολόκληρη την Ευρώπη– παράδοση και χρόνου και ποιότητας, είναι δύσκολο να δεχθεί μίαν εντελώς καινούρια πραγματικότητα, όσο κι αν η ίδια ακόμη τον προκαλεί. Φοβάται, πως αν την δεχθεί, θα αποκοπεί από την παράδοση, που είναι η νέα εθνική θρησκεία των λαών. Κάτω από αυτή την αντίληψη, είναι δύσκολο να συναντήσει κανείς σχετικές μαρτυρίες, είτε κατά το διάστημα των εξελίξεων και διαμορφώσεων, είτε σε τελικό στάδιο. Δυσκολότερο ακόμη είναι να συναντήσει κανείς αποδέκτες αυτών των τελευταίων. Σήμερα, που η έρευνα έχει, κατά κάποιον τρόπο, ξεπεράσει αυτές τις εθνικές φοβίες, ζητάει να δώσει απάντηση και στα πλέον οδυνηρά θεωρούμενα ερωτήματα, όπως είναι το ακόλουθο: Λίγα χρόνια μετά την Άλωση ο πρώτος πατριάρχης του Νέου Ελληνισμού, ο Γεώργιος Γεννάδιος, διαπραγμώντας την κατάσταση, θα παρατηρήσει: «Ούτω της

των λόγων τέχνης αμελουμένης, μη μόνον σοφίας κινδυνεύομεν στερηθῆναι και μαθημάτων, αλλά και την φωνήν αυτήν ημών αγνοήσαι». Και όμως, σε σχετικά σύντομο από την εποχή αυτή διάστημα, δεν θα δυσκολευθούμε να συναντήσουμε μια λογισμένη, η οποία πέραν από οποιοδήποτε άλλες σχετικές επιδόσεις της, μπορεί να χειρίζεται άνετα τον αρχαϊκό λόγο. Αν σπείσουμε να αποδώσουμε το γεγονός στην ανασύσταση της Πατριαρχικής Ακαδημίας, θα βρεθούμε, με τα σχετικά στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα για την λειτουργία της και τους τροφίμους της, μάλλον έξω από οποιαδήποτε πραγματικότητα. Κάτι διαφορετικό πρέπει να συμβαίνει: τι ακριβώς, δεν είναι ούτε η ώρα ούτε η θέση για να το αναζητήσουμε. Πολύ πιο σύνθετο πάντως, αφού δεν μοιάζει να ερμηνεύεται μέσα από εκείνο που συνηθίσαμε έως τώρα να αποκαλούμε παράδοση.

Χρησιμοποίησα το παράδειγμα αυτό, μόνον για να αποδείξω, πόσο η έρευνα, όταν θέλει να διερευνήσει την αλήθεια, μπορεί μεν να βρίσκεται μπροστά σε καινούρια και απροσδόκητα ερωτήματα, δικαιώνει όμως κατά τον πληρέστερο τρόπο το όνομά της. Όταν λοιπόν, καθώς τα πράγματα δείχνουν, βρισκόμαστε ακόμη απλώς και μόνο μπροστά σε προβλήματα έρευνας, ποια είναι η απάντηση που μπορεί κανείς να δώσει σε συνθετότερα τώρα ερωτήματα, όπως είναι τα ακόλουθα: η νέα κοινωνία και η διαμόρφωσή της, η σύνθεσή της, η έκφρασή της; Αυτή την στιγμή, από την πλευρά μου, θεωρώ, καμία: θα ήταν εντελώς παράτολμο, και παράλογο –θα τολμούσα να πω– ακόμη. Το θέμα, μπορώ να υποστηρίξω, μπαίνει για πρώτη φορά από την θέση αυτή. Όχι απολύτως όμως. Επειδή, για να είμαστε δίκαιοι, το είχε θέσει ήδη το 1932 ο καθηγητής στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ι. Βογιατζίδης, συνεργάτης παλαιότερα του Σπύρου Λάμπρου κυρίως στα «Παλαιολόγια και Πελοποννησιακά» εκείνου, δημοσιεύοντας στην Επετηρίδα της σχολής του μια μακρά μελέτη με τίτλο «Το χάσμα εν τη πνευματική παραδόσει του Ελληνικού λαού», την οποία αρχίζει με τον ακόλουθο τρόπο: «Πρώτος χρησιμοποιώ εν τη ιστορία του Ελληνικού λαού τον όρον τούτον, *χάσμα της πνευματικής παραδόσεως*, δια να χαρακτηρίσω το φαινόμενον της διακοπής της πνευματικής παραδόσεως του Ελληνικού λαού, ήτις εμφανίζεται από του δεκάτου πέμπτου, μέχρι του δεκάτου εβδόμου αιώνας μετά Χριστόν». Το θέμα όμως σταμάτησε εκεί ακριβώς όπου το έθεσε ο Βογιατζίδης, και ειδικότερα στην πνευματική ζωή. Η τελευταία όμως αυτή είναι απλώς παρεπόμενο της γενικότερης ζωής, άρα και της σύνθεσης της κοινωνίας την οποία εκφράζει. Από εδώ και έπειτα όμως το θέμα, ως συνολική θεώρηση πλέον, τίθεται από την θέση αυτή, με την μορφή του ακολούθου ερωτήματος: Έχουμε την δυνατότητα να εισχωρήσουμε στην πραγματικότητα της νέας κοινωνίας της εποχής, με ιστορικά δεδομένα; Η συνέχεια της διαπραγμάτευσης θα το αποδείξει.

ΟΤΑΝ Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ πέφτει στα χέρια του Τούρκου, ο ελληνικός πληθυσμός που απομένει, μετά την καθιε-

ρωμένη τριήμερη λεηλασία, δεν ξεπερνάει τις 7 έως 8 χιλιάδες ψυχές. Αντιπροσωπεύει τους ανήμπορους, τους αδιάφορους, τους νοήμονες, κατά Γεδεών, και τους συμπαθούντες, όπως είναι η περίπτωση της συνοικίας Ψαμάθεια. Έχει, δηλαδή, εντελώς αδειάσει η παλιά βυζαντινή πρωτεύουσα από το ελληνικό στοιχείο. Και αυτούς όμως ακόμη τους απομακρύνει ο Μωάμεθ: τους στέλνει στην Αδριανούπολη, την Προύσα, την Καλλίπολη και την Φιλιππούπολη, και στην θέση τους φέρνει «Τούρκους και άλλους Μουσουλμάνους από τη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια, ... Έλληνες». Οι τελευταίοι προέρχονται από την Θράκη, την Αθήνα, την Θήβα, τον Αίνο, την Θάσο και την Σαμοθράκη (ίσως), και λίγο αργότερα από την Τραπεζούντα. Πληθυσμός από άλλες βαλκανικές εθνότητες εγκαταστάθηκε επίσης στην πρωτεύουσα από τα γύρω χωριά. Στην ίδια γραμμή κινούνται και οι διάδοχοί του που «εποίκισαν την Κωνσταντινούπολη με μεγάλες ομάδες, κυρίως χειροτεχνών από τα πρόσφατα κατακτημένα εδάφη, εκτός βαλκανικού χώρου».

Από αυτό τον πολυεθνικό μικρόκοσμο, που αρχίζει να συγκροτείται στα πρώτα ήδη χρόνια μετά την Άλωση, διαθέτουμε μίαν εντελώς πρώτη απογραφή, μόλις ύστερα από δώδεκα χρόνια. Η νέα πρωτεύουσα απαρτίζεται από ένα σύνολο 16.374 σπιτιών με την ακόλουθη κατανομή: 9.486 Μουσουλμάνοι και 6.888 μη Μουσουλμάνοι (3.743 Έλληνες, 1.647 Εβραίοι, 434 Αρμένιοι, 384 Καραμανίτες, 332 Franks (Γαλάτας), 267 Χριστιανοί Κριμαίαις, 81 Γύφτοι). Το σύνολο αυτών των σπιτιών δίνει έναν πληθυσμό 80.000 περίπου κατοίκων. Φαίνεται όμως ότι ο εποίκισμός συντελείται με ιδιαίτερα ταχύτατους ρυθμούς, αν κρίνουμε από μια δεύτερη απογραφή, την οποία διαθέτουμε, στις αρχές της βασιλείας του Σουλτάν (1520). Έχουμε τώρα 46.635 σπίτια Μουσουλμάνων, 25.252 Χριστιανών και 8.570 Εβραίων, δηλαδή, μια πενταπλάσια αύξηση σε σύγκριση προς την προηγούμενη απογραφή, δηλαδή 80.457 σπίτια με 400.000 περίπου κατοίκους. Τέλος μια τρίτη απογραφή, τριάντα χρόνια αργότερα, ανεβάζει τον αριθμό των σπιτιών σε 104.000 και του πληθυσμού σε 500.000 περίπου. Μέσα λοιπόν σε μια εκατονταετία από την Άλωση, η Κωνσταντινούπολη έχει πλήρως εποίκισθεί: συναριθμείται στις τρεις έως τέσσερις πολυπληθέστερες πόλεις της Ευρώπης. Οι αριθμοί αυτοί επιτρέπουν στον Βούλγαρο ιστορικό Νικολάι Τοντόροφ να διαπιστώσει πως «η κυριότερη συνιστώσα του μη μουσουλμανικού πληθυσμού της πρωτεύουσας ήταν οι Έλληνες», με δεύτερους τους Εβραίους και τρίτους τους Αρμένιους, για να καταλήξει στο ακόλουθο συμπέρασμα: «Παρόλο που υπήρχε πραγματικά η δυνατότητα να γίνη η Κωνσταντινούπολη μια καθαρά τουρκική και μουσουλμανική πόλη, από τη στιγμή που ο ελληνικός πληθυσμός της εξοιωνόταν ή εκδιώχθηκε, οι τούρκοι σουλτάνοι την εποίκισαν πάλι με χριστιανούς, που έφτασαν να είναι αριθμητικά όσοι σχεδόν και οι μουσουλμάνοι. Από την άποψη αυτή η Κωνσταντινούπολη διέφερε σημαντικά από τις πόλεις εκείνες όπου οι μη μουσουλμάνοι ήταν μια μικρή μειοψηφία, υποχρεωμένη να

ζει σε αυστηρά καθορισμένες συνθήκες. Αυτό δείχνει ότι η τουρκική εξουσία δεν επεδίωκε να δημιουργήσει μια κλειστή μουσουλμανική κοινωνία ούτε στην ίδια την πρωτεύουσα. Το γεγονός ότι στην ίδια την Κωνσταντινούπολη υπήρχαν σημαντικές ομάδες κατακτημένων λαών, επιβλήθηκε από την κεντρική εξουσία και επικυρώθηκε με νόμο». Σε ανάλογο συμπέρασμα οδηγείται και ο Γεδεών.

Τα εκατό αυτά πρώτα χρόνια της νέας πρωτεύουσας μας επιτρέπουν και από δημογραφική και από οργανωτική πλευρά να οδηγηθούμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Ο Μωάμεθ έχει συγκεκριμένο σχέδιο για την νέα πρωτεύουσά του: προς το παρόν –ευθύς μετά την Άλωση– επιστρέφει στην βάση του, την Αδριανούπολη, για δυο τουλάχιστον χρόνια. Καταρχάς όλα τα μεγάλα μοναστήρια και οι εκκλησίες περιέρχονται στην δικαιοδοσία του και εγκαθιστά εκεί υπηρεσίες και αξιωματούχους. Πρώτη εξάλλου χειρονομία του ως προς τον πληθυσμό είναι να δώσει την ευκαιρία να μετοικήσουν στην Κωνσταντινούπολη όσοι επιθυμούν, και τους προσφέρονται οι κατοικίες, τις οποίες είχε εγκαταλείψει ο ελληνικός πληθυσμός. Και αυτή όμως η ελεύθερη μετοικεσία αποδείχθηκε σε λίγο ανεπαρκής για τις ανάγκες της νέας πρωτεύουσας, που είναι βασικά δύο: ανοικοδόμηση και τροφοδοσία. Ο Μωάμεθ κτίζει νέα οικοδομήματα, όπως είναι η μεγάλη σκεπαστή αγορά στο κέντρο της Κωνσταντινούπολης (Τσαρσί) καθώς και νέα μεγαλοπρεπή τζαμιά. Οι λειτουργικές εξάλλου ανάγκες αυξάνουν σταθερά και χρειάζεται να οργανωθεί το εμπόριο. Οι μεγάλοι όμως έμποροι, και οι τεχνίτες ιδιαιτέρως, αρνήθηκαν να μετακινηθούν. Διετάχθησαν λοιπόν οι καδήδες να στείλουν ένα ορισμένο ποσοστό από τον πληθυσμό κάθε επαρχίας, χωρίς διάκριση θρησκείας ή περιουσίας. Τα άτομα αυτά οδηγήθηκαν δια της βίας στην Κωνσταντινούπολη. Και όπως παρατηρεί ο Τούρκος ιστορικός Omer Barkan «την εποχή των μετακινήσεων των χριστιανικών πληθυσμών [οι Τούρκοι] επέλεξαν πλούσιους ασχολούμενους με το εμπόριο ή τεχνίτες και τους εγκαθιστούσαν μαζί με τις οικογένειές τους στην ίδια την Κωνσταντινούπολη. Οι Οθωμανικές αρχές κατάλαβαν ότι ο μόνος τρόπος για να αναπτυχθεί η Κωνσταντινούπολη και να αναζωογονηθεί η οικονομία της ήταν να δημιουργηθούν δεσμοί ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τα μεγάλα ανά τον κόσμο εμπορικά κέντρα». Έχει δίκαιο λοιπόν ο Άγγλος ιστορικός Steven Runciman, όταν παρατηρεί ότι «μια από τις απρόβλεπτες συνέπειες της οθωμανικής κατάκτησης ήταν η αναβίωση της ελληνικής εμπορικής ζωής», και να καταλήξει στην συνέχεια: «δεν πέρασε πολύς καιρός από την Άλωση για να ξεφτυρώσουν οι ελληνικές εμπορικές δυνάμεις στην Κωνσταντινούπολη».

Το ίδιο θα συμβεί και αργότερα, όταν ο Σελήμ ο Α΄ θα κατακτήσει την Αίγυπτο (1516-7). Ο ίδιος ο Σουλτάνος θα καταρτήσσει τον κατάλογο των προσώπων που επιθυμούσε να μετοικήσει στην Κωνσταντινούπολη και θα επιστατήσει προσωπικά στις αναγκαίες για το εγχείρημα ενέργειες. Δίπλα στα απολύτως συγκεκριμένα πρόσωπα που θα επιλέξει,

υπάρχουν και ομάδες εμπόρων μουσουλμάνων, χριστιανών ή Εβραίων που εκπροσωπούσαν τότε ένα πραγματικό διεθνές εμπορικό δίκτυο πρακτόρων εντοπισμένο στην Αίγυπτο. Τέλος, ειδικευμένους τεχνίτες, αρχιτέκτονες, λιθοξόους, χύτες, οικοδόμους, οπλοποιούς και μεταξοκλώστες. Ο αριθμός των μετοικισθέντων υπολογίζεται σε 1.000 ή ακόμα και 1.800, και φαίνεται ότι ως συνέπεια από αυτή την μαζική μεταφορά κινδύνευσαν σημαντικά 50 διαφορετικοί κλάδοι. Οι ιστορικοί της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αναφέρουν συχνά παρόμοιες ενέργειες. Εξηγούν γενικώς αυτές τις μαζικές μετοικεσίες από την μέριμνα να εγκαθιδρυθεί και να ενισχυθεί το κύρος της Οθωμανικής διοίκησης σε νεοκατακτηθείσες περιοχές. Και προκειμένου για τους χριστιανικούς πληθυσμούς, ενώ τους πλούσιους εμπόρους και τους τεχνίτες τους κατήθυναν στην Κωνσταντινούπολη, αντιθέτως τους ανεπάγγελτους τους εγκαθιστούσαν στην ύπαιθρο για αγροτικές εργασίες. Η αναφορά λοιπόν σε Έλληνες εποίκους από συγκεκριμένες περιοχές πρέπει να υπακούει μάλλον σε εξυπηρέτηση καθορισμένων αναγκών. Θα θέλαμε, λοιπόν, να γνωρίζουμε ποιες ανάγκες επιθυμεί να καλύψει ο Μωάμεθ, όταν εποίκίζει την πρωτεύουσά του. Και αν όμως δεν μπορούμε να έχουμε στην διάθεσή μας αυτή την απάντηση, ένα είναι βέβαιο: μέσα σε εκατό χρόνια στην Κωνσταντινούπολη με 500.000 πληθυσμό, το μερίδιο που αντιστοιχεί στους Χριστιανούς είναι περίπου 150.000. Αν το χρονικό διάστημα αντιπροσωπεύει τρεις γενιές, δεν σημαίνει ότι ο αριθμός των 150.000 προέρχεται από αναπαραγωγή. Αυτό πρέπει να τονισθεί εδώ· η δημιουργία της παράδοσης, η οποία και μας ενδιαφέρει προκειμένου για την νέα ελληνική κοινωνία που δημιουργείται στην Κωνσταντινούπολη δεν συντελείται μόνο μέσα από την αναπαραγωγή. Αντιθέτως η αύξηση οφείλεται και στην συνεχή προσέλευση νέων εποίκων σε ανεξακρίβωτο πάντως και αριθμό και ρυθμό. Αυτό σημαίνει πως η παράδοση που οπωσδήποτε θα δημιουργηθεί, προέρχεται και από την αφομοίωση των στοιχείων που θα εισαχθούν.

Τώρα όμως που εντοπίσαμε κατά κάποιο τρόπο το πρόβλημα του εποικισμού της νέας πρωτεύουσας με το ελληνικό στοιχείο, χρήσιμο θα ήταν να εξετάσουμε την τακτική που ακολούθησε ο κατακτητής στην Βαλκανική χερσόνησο γενικότερα στο θέμα των μετοικίσεων. Ας ρίξουμε μια ματιά σε μερικά δημογραφικά δεδομένα. «Ο Barkan υπολογίζει ότι στην περίοδο 1520-1535 ο πληθυσμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, με εξαίρεση τους πληθυσμούς της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας και των περιοχών πέρα από τον Δούναβη, ήταν περίπου 20.000.000, σχεδόν ομοιομόρφως μοιρασμένος μεταξύ Ασίας και Ευρώπης. Σε αυτή την περίοδο η Βαλκανική χερσόνησος νοτίως του Δούναβη, μαζί με την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, είχε ένα χριστιανικό πληθυσμό περίπου 4.400.000 και ένα μουσουλμανικό πληθυσμό περίπου 1.458.000, χωρίς τους Εβραίους, που υπολογίζονται σε 61.000 περίπου, και ένα σταθερό στρατό περίπου 50.000. Το τουρκι-

κό στοιχείο, που είχε ένα πραγματικό μονοπώλιο στην διοίκηση και στον στρατό, ήταν συγκεντρωμένο κυρίως στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα και στις πόλεις με φρουρές». Οι τελευταίοι αυτοί αριθμοί μας επιτρέπουν τώρα να εξετάσουμε την τακτική του Τούρκου. «Στην διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας στην Βαλκανική χερσόνησο, οι πρώτοι οθωμανοί σουλτάνοι ακολούθησαν προφανώς μια τακτική που ευνοούσε την ανάπτυξη του πληθυσμού. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό έγινε με αντικειμενικό σκοπό να αλλάξει το δημογραφικό κατεστημένο... Επειδή η δημογραφία της βαλκανικής χερσονήσου ήταν συντριπτικά χριστιανική, ορισμένα ριζικά μέτρα ασφαλώς θα ελήφθησαν για να ισχυροποιηθεί η οθωμανική κυριαρχία. Αυτό συνετελέσθη με αναγκαστικό ξερίζωμα και μεταφύτευση χριστιανικών πληθυσμών από το ένα μέρος της χερσονήσου σε άλλο, μεταφέροντας άλλους ως μισθωτούς αγρότες ή ως σκλάβους στην Μ. Ασία, ακόμη και μετοικούντες νομάδες της Ανατολίας τουρκικής προέλευσης, και εγκαθιστώντας τους σε στρατηγικές θέσεις σε όλα τα Βαλκάνια».

Τώρα που αποκτήσαμε στέρεη και αναμφισβήτητη βάση εκ των κάτω για την νέα κοινωνία, μπορούμε να στρέψουμε την προσοχή μας και να εξετάσουμε τι γίνεται εκ των άνω. Αναféρομαι φυσικά γενικότερα στην Εκκλησία και ειδικότερα στο Πατριαρχείο και τον κύκλο του. Τα σχετικά ιστορικά ως προς τις σχέσεις με τον Τούρκο είναι γνωστά. Ο Τούρκος με την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας και με την πρόσβαση του στην Ευρώπη, διακατέχεται από πνεύμα αυτοπεποίθησης και αυτάρκειας, ώστε ούτε να ανησυχεί ούτε να ενδιαφέρεται καν να γνωρίσει τον νέο ευρωπαϊκό χώρο, στον οποίο θέλει όμως τώρα να παίξει τον ρόλο του, όπως απέδειξε ο Άγγλος ιστορικός Bernard Lewis με το κλασικό έργο του *The Muslim Discovery of Europe*. Η ελληνική εκκλησία λοιπόν δεν πέτυχε, με ελάχιστες φωτεινές εξαιρέσεις, να ορθοποδήσει (ο Runciman μνημονεύει 61 αλλαγές Πατριαρχών στην εκατονταετία 1595-1695). Ο κύκλος του Πατριαρχείου είναι περιορισμένος και πρέπει να επαναξετασθεί τώρα ο ρόλος του όχι πια μέσα σε μια ξεπερασμένη σήμερα αντίληψη για την βυζαντινή παράδοση μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, αλλά μέσα στην νέα αναμφισβήτητη πραγματικότητα της καινούριας κοινωνίας. Πέρα όμως από την καθαρά θρησκευτική συσπείρωση του χριστιανικού πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης, εξεταστέον ποιος θα είναι πλέον ο ρόλος του στην νέα αυτή κοινωνία, της οποίας δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ακόμη την φυσιογνωμία.

Η περίπτωση του Μαυροκορδάτου –μόνο ως περίπτωση σημειώνεται εδώ– δείχνει μία μόνη πλευρά από πλείονες της μιας που έχει να παρουσιάσει το ελληνικό στοιχείο. Ο ούτε καν στοιχειωδώς εγγράμματος Νικόλαος είναι γνωστόν ότι πλούτισε, ταχύτατα μάλιστα, επειδή χρημάτισε προμηθευτής της Τουρκικής αυλής. Αποτελεί έκφραση του δυναμικού στοιχείου της επαρχίας που εκτρέφει φιλοδοξίες πλουτισμού προστρέχοντας στο κέντρο. Αν λάβουμε υπ' όψη μας πόσο φυσιολογική πρέπει να είναι αυτή η πορεία –για τους διατυπωμέ-

νους ενδοιασμούς ως προς τον χαρακτηρισμό της θα μιλήσουμε πιο κάτω– ας δεχθούμε ότι κυρίως δυναμικά στοιχεία θα ακολούθησαν τον δρόμο αυτό. Δύσκολος δρόμος επειδή είναι υψηλών απαιτήσεων· δεν έχουν να αντιμετωπίσουν μόνον τον συναγωνισμό των συμπατριωτών τους, αλλά και των δύο άλλων δυναμικών στοιχείων της υποτέλειας, τους Εβραίους και τους Αρμένιους. Από την άλλη μεριά όμως ότι οι πρώτοι αυτοί αποβάτες είναι φυσικό να αποτελέσουν γρήγορα προγεφυρώματα για άλλους συμπατριώτες τους και να εξασφαλίσουν έτσι σημαίνουσα παρουσία σε συγκεκριμένα επαγγελματικά συνάφια. Αυτή λοιπόν την εκ των κάτω δημιουργία της νέας κοινωνίας μπορούμε τώρα να την παρακολουθήσουμε. Αρκεί να άρουμε τις δυσκολίες, που είναι φυσικό να παρουσιασθούν, για την δημιουργία μιας νέας κοινωνίας υποτελών μέσα σε μια κοινωνία εξουσίας.

Υπάρχει ένα αναμφισβήτητο γεγονός: στον 18ο αιώνα η Κωνσταντινούπολη είναι η πολυπληθέστερη πρωτεύουσα της Ευρώπης. Ήδη από τον 16ο αιώνα ο πληθυσμός της θεωρείται ότι έχει φθάσει τις 500.000, από τις οποίες οι 200.000 είναι χριστιανοί, ενώ τον επόμενο αιώνα τον ανεβάζουν ακόμη και στο εκατομμύριο. Είναι έτσι κι αλλιώς η πολυπληθέστερη πρωτεύουσα της Ευρώπης. Αυτά όμως τα αριθμητικά δεδομένα αποκτούν την ιδιαίτερη αξία τους, μόνον από την στιγμή που αναφέρονται σε κάτι απολύτως συγκεκριμένο. Στην προκειμένη περίπτωση δύο είναι τα βασικά δεδομένα που μας αφορούν ειδικότερα. Το πρώτο είναι γενικό και αποβλέπει να διαπιστώσει τι εκφράζει αυτή καθεαυτή η πληθυσμιακή ανάπτυξη, ως προς την ίδια την πόλη αποκλειστικά. Το δεύτερο είναι ειδικό και αναφέρεται αποκλειστικά στον Ελληνισμό και στις ωφέλιμες ως προς αυτόν επιπτώσεις από το πληθυσμιακό μέγεθος της Κωνσταντινούπολης.

Καταρχάς ο οικονομικός παράγων, βάση και πηγή περαιτέρω αγαθών. Η συγκεντρωση αυτή καθεαυτή αυτού του μεγάλου πλήθους, είτε εθελήμενη από την εξουσία είτε αυθόρμητη, είναι δικαιολογημένο να δεχθούμε ότι εκφράζει αντίστοιχη οικονομική δύναμη. Το ανθρώπινο δυναμικό που έχει συγκεντρωθεί ασκεί έργο, διαφορετικά δεν δικαιολογείται η συγκέντρωση, πέρα φυσικά από μια φυσιολογική αύξηση του προσωπικού των δημοσίων υπηρεσιών, μια και η Κωνσταντινούπολη είναι η πρωτεύουσα πλέον μιας Αυτοκρατορίας. Και φαίνεται πως το σχετικό ποσοστό είναι, συγκριτικά προς τον πληθυσμό, πολύ υψηλό. Για να εξυπηρετηθεί όμως αποκλειστικά και μόνον ο πληθυσμός αυτός, πρέπει ένα σημαντικό τμήμα του να απασχοληθεί με την εξυπηρέτησή του. Το σύμπερασμα άρα που συνάγεται είναι ότι το εμπόριο πρέπει να είναι η κύρια απασχόλησή του. Σε ποιο ποσοστό όμως το εμπόριο αυτό είναι, και ειδικότερα μεταπρατικό, και σε ποιο ποσοστό τροφοδοτείται από την εγχώρια βιομηχανία, δεν είναι εύκολα εξακριβώσιμο. Συντρέπει, άλλωστε, και ένας άλλος λόγος για τον οποίο η μεγάλη μερίδα να ανήκει στο πρώτο. Δικαιολογείται από την στρατηγική θέση της Πόλης, σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης.

Η Κωνσταντινούπολη όμως για τον Τούρκο γίνεται τώρα πρωτεύουσά του. Η θέση της είναι καθαρά στρατηγική ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, γι' αυτό κυρίως τον ενδιαφέρει. Μέσα από αυτό το πρίσμα πρέπει να εκτιμήσουμε και εμείς την νέα κατάσταση που διαμορφώνεται, για να αξιολογήσουμε τις συνέπειες, που κυρίως μας αφορούν ως προς την ύπαρξη του ελληνικού στοιχείου στην καινούρια πρωτεύουσα. Το ζήτημα τώρα γίνεται κεφαλαιώδες. Μια κατάσταση που διήρκεσε περίπου τέσσερις αιώνες, είναι φανερό ότι δημιουργήσε και μια νέα πραγματικότητα. Πού αλλού όμως μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πραγματικότητα αυτή, αν όχι κατά πρώτο λόγο στην πρωτεύουσα και κατά δεύτερο σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα; Οι μεγάλες ζυμώσεις, οι σπουδαίες ανταλλαγές δημιουργούνται αποκλειστικά σχεδόν στα κέντρα αυτά.

Προέχει όμως να ξεκαθαρίσουμε ένα θέμα: Όταν αναφερόμαστε στην κοινωνική σύνθεση της Κωνσταντινούπολης, περιγράφουμε ένα οικιστικό σύνολο με τα ακόλουθα όρια. Είναι καταρχάς η κυρίως Κωνσταντινούπολη· σε αυτήν πρέπει να προστεθεί ο Γαλατάς, όπως και ο Βόσπορος· στην συνέχεια να συμπεριλάβουμε και τα νησιά της Προποντίδας, καθώς ενδεχομένως και τα γύρω από την Κωνσταντινούπολη χωριά, που βρίσκονται σε συνεχή επικοινωνία με την πρωτεύουσα. Το ξεκαθάρισμα αυτό ήταν απαραίτητο και για δύο λόγους: Ο πρώτος, επειδή μας αυξάνει αισθητά το πληθυσμιακό μέγεθος, ενώ ο δεύτερος ανταποκρίνεται απολύτως σε μια πραγματικότητα, που έχουμε κάθε λόγο να την έχουμε σταθερά υπόψη μας. Ο πληθυσμός αυτού του χωρικού συνόλου καθώς τον περιγράψαμε, βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία, μια και π.χ. τόσο ο Βόσπορος, όσο και τα νησιά ήσαν προσωρινά είτε μόνιμα, κέντρα παραθερισμού των κατοίκων της κυρίως Κωνσταντινούπολης και του Γαλατά.

Καταρχήν σε μια νέα αξιολόγηση της τουρκικής πρωτεύουσας. Η ελληνίδα ιστορικός Αρβελέρ έχει εντοπίσει σε τέσσερις τις σημαντικότερες μεταβολές ως προς την γεωγραφική θέση της Κωνσταντινούπολης. Η πρώτη συνέπεια από την Άλωση της Πόλης είναι ότι με την κυριαρχία της Τουρκίας στην Ανατολική Ευρώπη, ενοποιήθηκε η επικοινωνία ανάμεσα στην Ανατολή και την Δύση. Η δεύτερη ότι απομάκρυνε τους Ευρωπαίους από τους δρόμους της Ανατολής, ή διαφορετικά αποχριστιανοποίησε τις επικοινωνίες. Η τρίτη συνέπεια ότι όλες οι επαρχίες αποβλέπουν τώρα προς την πρωτεύουσα. Ενώ δηλαδή προηγουμένως απέφευγαν την Κωνσταντινούπολη, τώρα όλες τείνουν προς την Κωνσταντινούπολη. Και η τέταρτη συνέπεια είναι ότι το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και για τους ευρωπαϊκούς δρόμους.

Αυτά ως προς την εξωτερική θεώρηση της νέας πρωτεύουσας. Ας περάσουμε στην εσωτερική συγκρότηση. Η εγκατάσταση της κεντρικής εξουσίας (Σουλτάνος - χαρέμι κλπ.) συγκροτεί ήδη μια μικρή κοινωνία: στον 16ο αιώνα υπολογίζεται σε 6 έως 8 χιλιάδες άτομα. Μια δεύτερη, αποτελεί ο στρατός. Οι άμεσες ανάγκες τροφοδοσίας αυτής της κεντρικής διοίκησης

απαιτούν εργατικά χέρια, τα οποία είναι φυσικό να αναζητηθούν κυρίως στους υπόδουλους. Μια δεύτερη ανάγκη, που πρέπει και αυτή να ικανοποιηθεί πρωτοβαθμώς, είναι η ανοικοδόμηση της πολιτείας. Και εδώ τα εργατικά χέρια θα αναζητηθούν ανάμεσα στους υπόδουλους. Από τη στιγμή δηλαδή όπου ο Τούρκος προέκρινε την Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσά του, ήταν ανάγκη η πολιτεία αυτή να εποικισθεί. Αυτό απαιτούσαν οι ευρύτερες ανάγκες μιας πολιτείας ενός νεόδμητου κράτους. Όταν ικανοποιηθούν οι στοιχειώδεις αυτές ανάγκες. Για να αναζωογονηθεί όμως οικονομικά η νέα κοινωνία πρέπει να στηριχθεί στο κέντρο, δηλαδή στην Κωνσταντινούπολη, εκεί όπου εδρεύει η κεντρική εξουσία, στρατός και διοίκηση. Η πληθυσμιακή αποψίλωση της πρωτεύουσας από ελληνικό στοιχείο δεν ήταν δυνατόν να θεραπευθεί με τυχαία προσέλευση νέων κατοίκων.

Η ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΠΟΛΗ που μπάζει και μπάζει από παντού όσο καμιά άλλη στον κόσμο. Από Βοριά, από στεριά και θάλασσα· από την Ανατολή το ίδιο· όσο από την Δύση μπάζει από την θάλασσα, αλλά από τη στεριά με δύο τρόπους: κανονικά και από το ποτάμι. Μόνο από τον Νοτιά μπάζει από την θάλασσα. Με τόσους συνεπώς τρόπους επικοινωνίας και σε μια περίοδο ανάπτυξης είναι επόμενο και η πληροφόρηση του κόσμου, ως προς τα γεγονότα, να είναι ανάλογη. Μαζί λοιπόν με το εμπόρευμα περνάει στην αγορά και η είδηση, η οποιαδήποτε είδηση. Οι άνθρωποι την εποχή αυτή δεν εξειδικεύουν τα ενδιαφέροντά τους. Μια είδηση λοιπόν καθαρά εμπορικού περιεχομένου περνάει στην αγορά της πόλης δίπλα σε μια είδηση με θρησκευτικό ή πολιτικό περιεχόμενο. Το πρωτογενές αυτό υλικό θα διοχετευθεί φυσιολογικά στο κοινωνικό σύνολο. Στην περίπτωση αυτή η κοινωνία της Κωνσταντινούπολης βρίσκεται σημαντικά υστερημένη σε σύγκριση με το μέγεθός της και την σημασία της απέναντι στις άλλες μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Στην Δύση ο τύπος έχει ξεκινήσει σταθερά από τις αρχές του 18ου αιώνα. Στην Κωνσταντινούπολη η σιωπή είναι απόλυτη. Η ελληνική πλευρά που κυρίως μας ενδιαφέρει θα πρωτοστατήσει, αλλά σχετικώς αργά, μόλις στο τέλος του αιώνα. Δεν έχει άλλωστε κέντρο η «Εφημερίς» των Πούλιων την Κωνσταντινούπολη αλλά την Βιέννη, με πυκνές όμως

ανταποκρίσεις από την πρωτεύουσα. Πόσο μεγάλη ήταν η έλλειψη μαρτυρείται και από το γεγονός ότι η «Εφημερίς» κυκλοφορούσε στα Βαλκάνια σε σλαβική γλώσσα.

Πόσο μεγάλες μπορούν να είναι οι συνέπειες από μια τέτοια έλλειψη; Σημαντικές θα έλεγα. Η προφορική είδηση, όταν περνάει στην κοινωνία για να φιλτραρισθεί πλέον, αλλοιώνεται πολύ περισσότερο από την έντυπη. Τα άτομα έχουν ανάγκη να σχολιάσουν την πληροφόρηση και η φημολογία αλλοιώνει και συχνά αντικαθιστά το ίδιο το γεγονός. Και αν μεν η πληροφόρηση σταματούσε στην αγορά, δηλαδή κυρίως στον ανδρικό πληθυσμό, η ζημιά θα ήταν σχετικώς μικρή. Η είδηση όμως δεν σταματάει εδώ· στο φιλτάρισμα της θα λάβει μέρος τώρα και η γυναίκα, είτε στο οικείο περιβάλλον (λιγότερο) είτε στο ευρύτερο κοινωνικό, γιορτές και πανηγύρια (πολύ περισσότερο). Η ζύμωση όμως –από ελληνική πάντα πλευρά– δεν σταματάει εδώ. Ο Έλληνας, από τις αναγκαστικές ή εθελημένες σχέσεις που έχει δημιουργήσει με τον κυρίαρχο, καθώς και με τους άλλους υπόδουλους και με τους ξένους, δεν είναι δυνατόν να φανταστούμε, ότι δεν θα κουβεντιάσει μαζί τους, όχι ασφαλώς όπως με έναν ομοεθνή του, την είδηση που θα πληροφορηθεί. Έχει απόλυτη την ανάγκη. Με όλες όμως αυτές τις προϋποθέσεις η ζύμωση που συντελείται τώρα προέρχεται από ένα πιο γνήσιο χαρμάνι. Είναι πιο ισορροπημένη. Έτσι η διαδρομή που είναι φυσικό να ακολουθήσει τώρα η πληροφόρηση, από το κέντρο δηλαδή στην επαρχία, είναι ασφαλέστερη και, με δεδομένο τον σεβασμό προς την πρωτεύουσα, βρίσκει καλύτερη υποδοχή.

Έχω μνημονεύσει στο παρελθόν, αναφερόμενος στην ανάγκη της επικοινωνίας, την πληροφορία του άγγλου ιστορικού Martyn Lyons που στηρίζεται σε μια εμπειρία από έρευνα της Unesco· οι κάτοικοι ενός χωριού στην Αφρική ζήτησαν να αφαιρεθούν οι σωληνώσεις, που είχαν τοποθετηθεί για την παροχή νερού στα σπίτια, «επειδή θεωρούσαν πως ολόκληρη η κοινωνική ζωή του χωριού φτάνει, από την στιγμή που δεν ήταν απαραίτητο σε όλους να πάνε στο κοινοτικό πηγάδι». Αναρωτιέται λοιπόν κανείς ποιοι είναι οι τόποι μέσα στην κοινωνική ζωή του ελληνισμού της Κωνσταντινούπολης, που έπαιζαν τον ρόλο του πηγαδιού. Είναι πολλοί και περισσότεροι απ' ότι θα περίμενε κανείς σήμερα. Προεξάρχει ασφαλώς το θρησκευτικό στοιχείο. Αναφερθήκαμε παραπάνω στο θέμα των εορτών και των πανηγύρεων. Ο Μ. Ι. Γεδεών που μελέτησε το θέμα αναφέρει σχετικά και μόνο π.χ. για την περίπτωση του Αγίου Γεωργίου τα ακόλουθα: «Όσον και αν ερευνώ, δύοτι ηρεύνησα, και εξακολουθώ εξετάζων πηγές εντύπους, μόλις ευρήκα ναούς Αγίου Γεωργίου προ της αλώσεως εντός της Πόλεως και εκτός ΕΝΔΕΚΑ, αλλ' όχι και τους ένδεκα συγχρόνως ακμάζοντας και κατά την αυτήν χρονικήν περιόδον λειτουργούντας, ως σήμερα λεγόμεν, κοινότερον δε λειτουργομένους». Ο ίδιος όμως αναφερόμενος στο ίδιο θέμα για τους μετά την Αλωση χρόνους: «Ηρίθμησα δέκα και πέντε ναούς, όσους ε γνώρισα· εις αυτούς μετέβαινον πανηγυρίζοντες, δήλαδη διασκεδάζοντες οι πατέρες ημών, και μέχρι του 1660 εις δε-

καεπτά, συγχρόνως ακμάζοντας, ή οπωσδήποτε ζώντας. Και οι μεν βυζαντινοί μετέβαινον εις τας συνάξεις· ας είπωμεν αργυπνίας· οι δε μετά την άλωσιν, και μέχρι προ πενήτηκοντα ετών και προσηύχοντο, και προσήγον τω Θεώ τας προσφοράς αυτών, και μετά την έξοδον εκ των ναών πλουσίας ητοιμάζον τραπέζας, και συνεκρότουν μετ' αυτάς συμφωνίας και χορούς. Διεσκέδαζον δε μεθ' ημών μωαμεθανοί, και δώρα μετά των ελλήνων και των βουλγάρων, μετά των αλβανών και των ελληνοτουρκοαρμενίων, προσέφερον εις τον άγιον ως συμβολίζοντα την έναρξιν του καλοκαιριού, καθώς επίσης τον άγιον Δημήτριον ως σύμβολον της ενάρξεως του χειμώνας». Αξίζει όμως να σημειωθεί ως κατακλείδα η παρατήρηση που διατυπώνει στην συνέχεια ο Γεδεών: «Το όνομα και μόνον άγιος Γεώργιος απετέλεσε δια τας ελληνικάς ορθοδόξους μετά την άλωσιν γενεάς το παλλάδιον αυτών, ποθουσών την από δεσποτών αλλοφύλων απαλλαγήν. Φρονώ ότι ενέπνευσαν, ούτως ειπείν, και επέβαλον την αγάπην, την τιμήν, την αφοσίωσιν προς τον ηρωικόν εκ Καππαδοκίας τροπαιοφόρον μάρτυρα, δια πέντε αιώνων όλων, αι τέσσαρες πρώται λέξεις του απολυτικίου της εορτής αυτού ΩΣ ΤΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΩΤΗΣ».

Μπορούμε να περάσουμε τώρα στον επαγγελματικό χώρο, όπου τον κύριο ρόλο παίζει η καταγωγή. Ο Μ. Ι. Γεδεών πάλι αναφέρεται σε έκταση, σε «συσπείρωση Ελλήνων εκ των επαρχιών ή εκ των πατρίδων αυτών». Και συνεχίζει: «Οι εκ Χίου κέντρον εθνικόν και θρησκευτικόν, πράγματι κράτος εν κράτει, κατέστησαν τον εν Γαλατά ναόν του αγίου Ιωάννου, έχοντα και, συμβολαιογραφείον μέχρις ίσως του 1885, ου αι πράξεις ανεγνωρίζοντο και υπό της τουρκικής κυβερνήσεως. Είς τινες χρόνους, ή τόπους, τα επαρχιακά εν Κωνσταντινούπολει κέντρα ήσαν είδός τι προξενείων». Και αφού απαριθμεί σε λεπτομέρεια τα επαρχιακά κέντρα, όπως τα ονοματίζει, θα καταλήξει: «Τα επαρχιακά κέντρα, ούτως ειπείν, πάντα, χωρίς εξαιρέσεως, συνετήρουν την προς τα πάτρια ήθη στοργήν και τιμήν, διατηρούντα ταύτα ζώντα, ... δια διασκεδάσεων οικογενειακών, εις περίπτωσιν ονομαστικών εορτών, γάμων, αρραβώνων, μάλιστα δε κατά τας απόκρως. Ασματα, χοροί, άλλα παιγνίδια, τα συνειθιζόμενα εις τα χωρία αφ' ων οι διασκεδάζοντες προήρχοντο, εγίνοντο μέσα συνδέοντα διαρκώς προς την γενέτειραν ουχί μόνον τους εξ επαρχιών πανηγυρίζοντας, αλλά και τα τέκνα, και ποτέ τους στενοτέρους συγγενείς αυτών. Αι τοιαύται συνδιατριβαί ουδέποτε απέσπων ημάς από της εις τας ιεράς τελετάς και το κήρυγμα τακτικής φοιτήσεως, από της φοιτήσεως εις οικίας προκρίτων κληρικών και λαϊκών».

Μια όμως τόσο πολυάριθμη κοσμοπολιτεία είναι φυσικό να προσφέρει και μεγάλη ποικιλία τύπων συνάντησης. Μάρτυρας και πάλι ο Γεδεών: «Μέχρι της συστάσεως του ζωγραφικού μονοπωλίου [1872], τα τον καπνόν πουλούντα καταστήματα ήσαν ευπρεπή, τινά δε τούτων ευρυχωρότατα. Εις ευπρεπή και μεγάλα καταστήματα τοιαύτα συνηθοίζοντο κατά συνουσίας οι πρόκριτοι του Γένους, και εκεί συνεζήτουν περί των

του Γένους ή των της συνοικίας συμπεφερόντων, ή περί των εξ Ευρώπης ειδήσεων, όσας μετέδιδον εφημερίδες αλλόγλωσσοι, ή φίλων εξ Εσπερίας επιστολαί». Άφησα τελευταία τα φαρμακεία ως τα γνωστότερα και τα οικειότερα «κέντρα συνεντεύξεων των προκρίτων της συνοικίας και των ιατρών αυτής». Στην απαρίθμηση αυτή υπάρχει ένα θέμα εκκρεμές ακόμη, κατά πόσον λειτουργούσαν έως την Άλωση λέσχες, για τις οποίες είναι βεβαιωμένο πάντως ότι λειτουργούσαν τον 19ο αιώνα. Τέλος και για να κλείσουμε στοιχειωδώς το θέμα μπορούμε να αναφερθούμε και στον εκπαιδευτικό χώρο. Αναφέρομαι φυσικά στις δημόσιες εξετάσεις των σχολείων, οι οποίες, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και αλλού, Σμύρνη π.χ., έπαιρναν καθαρά τελετουργικό χαρακτήρα, όπως διεξαγωγή πειραμάτων ενώπιον του κοινού κλπ.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ

Μέσα στην γενική αναστάτωση που επέφερε η Άλωση της Πόλης και ο εποικισμός της, ποια ήταν η θέση του Πατριαρχείου; Η εικόνα την οποία έχουμε σχηματίσει είναι μάλλον απογοητευτική ως εξωτερική παρουσίαση: *parva et misera casa* είναι ο χαρακτηρισμός ενός επισκέπτη της εποχής· αντιθέσεις σε βαθμό πολεμικού κλίματος είναι εξάλλου, η εικόνα στην κεφαλή της ιεραρχίας. Η συχνότητα και ο τρόπος εναλλαγής του ποιμενάρχη επιβεβαιώνουν την ίδια αυτή εικόνα. Η πρόσφατη έκδοση των συμπληρωμένων *Πατριαρχικών Πινάκων* μας προσφέρει την ακόλουθη εικόνα: από το 1454, δηλαδή την πρώτη πατριαρχία του υπόδουλου Ελληνισμού, έως το 1821 έχουν καταμετρηθεί 81 εναλλαγές Πατριαρχών· ο αριθμός 368 (έτη δουλείας) διαιρούμενος με το 81 μας δίνει εναλλαγή Πατριάρχη κάθε τεσσαραήμισι χρόνια. Ο ιστορικός όμως που θα παρασυρθεί από την εξωτερική εικόνα και θα οδηγηθεί σε ανάλογα μη ευχάριστα συμπεράσματα ως προς το εσωτερικό της εκκλησίας, θα αστοχήσει. Υπάρχει εδώ και συντηρείται ένας σκληρός πυρήνας. Και είναι τόσο σκληρός, ώστε παρέσυρε τους ιστορικούς σε οφθαλμοφανείς παρεξηγήσεις. Δύο είναι τα κεντρικά θέματα που θα μπορούσαν να απασχολήσουν την εκκλησία, η άμυνα της Ορθοδοξίας και το εθνικό θέμα. Υπάρχει και ένα τρίτο όμως με το οποίο έχει συνδεθεί η κεφαλή της Ορθοδοξίας, υπερβαλλόντως θα έλεγα. Είναι η παιδεία. Δεν θα μας απασχολήσει εδώ, για να μην εκτραπούμε από την άμεση ζήτησή μας. Από τα δύο λοιπόν πρώτα ποιο είναι το σημαντικότερο; Οι «οπτασίες της εθνικής ιστοριογραφίας» εσκότισαν και εξακολουθούν να σκοτίζουν το τοπίο, «επειδή θεωρήθηκε αυτονόητο ότι το αίτημα της εθνικής ανεξαρτησίας ήταν παντού και πάντοτε το κυρίαρχο κίνητρο όλων σχεδόν των ανθρώπων, όλων των κοινωνικών στρωμάτων και όλων των εποχών». Και δεν χρειάζεται να προσφύγουμε στην πολλαπλώς περιαδόμενη αναφορά για το σαρκί και την τιάρα, προκειμένου να υποστηρίξουμε ότι ήταν κοινός τόπος για την εποχή όχι μόνον για τον ελληνισμό, αλλά και για την Ευρώπη ολόκληρη.

Αν αυτό το λάβουμε υπόψη μας, τότε πρέπει να παραμερίσουμε την εξωτερική ασήμαντη εικόνα του Πατριαρχείου, και στην θέση της να τοποθετήσουμε μια πανίσχυρη, αόρατη όμως εικόνα, που είναι η πίστη. Με αυτό το κίνητρο, που διαπερνά βαθύτατα ολόκληρο το κοινωνικό σώμα, μπορούμε να εξετάσουμε με σχετική ασφάλεια την πολλαπλότητα των σχέσεων, που αναγκαστικά θα αναπτυχθούν για τον Νέον Ελληνισμό στην νέα κοινωνία της Πόλης. Την εικόνα αυτή τρία είναι τα στοιχεία που την χαρακτηρίζουν: η Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία, ο Τούρκος δυνάστης και η Δυτική Καθολική Εκκλησία και κατ' επέκταση η Δύση. Στις αντιθέσεις που θα δημιουργηθούν θα προστεθεί ο Προτεσταντισμός. Ο χαρακτήρας όμως της εποχής δεν μπορεί να αφήσει αμέτοχο τον πολιτικό παράγοντα. Από την στιγμή όμως αυτή και έπειτα, οι διαπλοκές και οι εξελίξεις, συνέπεια αυτών που θα δημιουργηθούν γίνονται κυριολεκτικά απερίγραπτες και δεν μας αφορούν. Διεξάγονται σε υψηλότατο επίπεδο. Εκείνο που μας αφορά είναι ο κοινωνικός αντίκτυπος. Οι ηγήτορες των κινήσεων αυτών γνωρίζουν καλά τον χώρο και τους ανθρώπους. Όταν δηλαδή βεβαιώνει ο Gunnar Hering, ειδικός για το θέμα, ότι ο Λούκαρης «δισαρέσκεια σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού με την πολιτική του δεν είχε λόγους να φοβάται», δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε την διαβεβαίωσή του: ήταν τόσο βαθύ το χάσμα που χώριζε την Ορθοδοξία από τον Καθολικισμό, και τόσο έντονη η φοβία που είχε δημιουργήσει η δράση του στους ελληνικούς πληθυσμούς της Ανατολής, ώστε ήταν πρόθυμοι να δεχθούν την παρουσία του Προτεσταντισμού, προκειμένου να καταπολεμηθεί ο Καθολικισμός. Αυτό τι σημαίνει όμως για το καινούριο κοινωνικό σώμα που έχει δημιουργηθεί ήδη στην πρωτεύουσα; Για ένα σημερινό αναγνώστη που είναι σχετικά ενήμερος ως προς τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η παρουσία φαινομένων και καταστάσεων, που αφορούν το μεγάλο κοινωνικό σύνολο, είναι τουλάχιστον απροσδόκητη η παρουσία του Κύριλου Λούκαρη. Σε μιαν εποχή όπου η νεοελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης τελεί μάλλον υπό διαμόρφωση ακόμη, είναι απορίας άξιος πώς ένας ιεράρχης έρχεται να την αναστατώσει στο μόνο και στο πιο ευαίσθητο στοιχείο που την συνέχει, εννοώ την Ορθοδοξία. Είναι δηλαδή δυνατόν ο Λούκαρης, όταν ξεκίνησε όλη αυτή την περιπέτεια του Καλβινισμού, να μην γνώριζε το εύρος και το μέγεθος των αντιδράσεων που θα συναντούσε; Μάλλον αδύνατον· θα ήταν πολύ εγωπαθής και εσωστρεφής ένας ιερωμένος, εγνωσμένης ικανότητας και ευφυίας, να πιστέψει στο άτομό του και μόνο. Ούτε εξάλλου μπορούμε να δεχθούμε ότι αρκέστηκε να στηριχθεί σε εξωτερικές, ξένες δυνάμεις και μόνο. Στο εσωτερικό όμως πού μπορούσε να βρει υποστήριξη; Σήμερα που γνωρίζουμε τις σχετικές διαδικασίες, ο τελευταίος αυτός παράγοντας είναι εκ των ων ουκ άνευ. Γύρω από τον πατριάρχη βρίσκεται σε ακμή ολόκληρο τον 16ο αιώνα ένα σώμα, «οι οφφικιάλοι», «λαϊκοί βοηθούντες τον πατριάρχη και τους συνοδικούς αρχιερείς εις διεξαγωγήν και διεκπεραί-

ωσιν αποφάσεων ιδιωτικών και κοινών, εις ας ανεμειγνύοντο λάθρα οι μεγάλοι “άρχοντες” του Φαναρίου, ακουόμενοι δι’ ους εξεθέσαμεν λόγους». Και η συνέχεια: «τον πατριάρχη βοηθούεν εν τη εξασκήσει των καθηκόντων αυτού εκτός των οφφικιάλων αι από των αρχαίων χρόνων, πριν του Λέοντος του Σοφού, εγκατεστημένοι εντός της Κωνσταντινουπόλεως συντεχνίαι, ή ρουφέτια (corporations), δηλαδή συγκροτήματα τεχνητών μετερχομένων μίαν και την αυτήν τέχνην, πάντων ορθοδόξων – διότι οι Τούρκοι συνεκρότουν ιδίας συντεχνίας (εσνάφια), ιδίας οι Αρμένιοι και ιδίας οι Ισραηλίται».

Με τον τρόπο αυτό ο Πατριάρχης έρχεται σε επαφή με το κοινωνικό σύνολο και κατά συνέπεια δέχεται τις αντιδράσεις του και συμπερασματικά προκαλεί και κινητοποιήσεις. «Συνετός, προσεκτικός και δύσπιστος άνθρωπος» ο Λούκαρης ξεκίνησε το μεταρρυθμιστικό του πρόγραμμα έχοντας επίγνωση από τις συνέπειες σε μια άστοχη ενέργειά του, ιδίως όταν είχε να αντιμετωπίσει το μεγάλο πλήθος. Και φαίνεται ότι το σώμα που δημιουργεί γύρω του κατά κανόνα ο Πατριάρχης διαθέτει δύναμη. Αναφέρω χαρακτηριστικά την περίπτωση του Σκαρλάτου, που πάντρεψε την κόρη του με τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο, τον γενάρχη της μεγάλης αυτής οικογένειας: «Ήτο πανίσχυρος, σώσας από μανίας οχλοκρατικής τον εν τοις χρόνοις αυτού διαπρεπή περιπατητικόν φιλόσοφον Θεόφιλον Κορυδαλλέα». Τον φιλόσοφο είχε προσκαλέσει στην Κωνσταντινούπολη για την Πατριαρχική Ακαδημία ο Λούκαρης, μέσα στο γενικότερο μεταρρυθμιστικό του σχέδιο.

Σήμερα που η έρευνα επιζητεί επίμονα ό,τι εξίσου επίμονα απέφυγε παλαιότερα, αισθάνεται ανασφάλεια ως προς τα συμπεράσματά της, αν δεν ερευνήσει και τον οικονομικό παράγοντα. Και είναι απορίας άξιο, ότι ενώ οι ιστοριογράφοι της εποχής τον κατέγραψαν, οι μεταγενέστεροι ιστορικοί πέρασαν αδιάφορα δίπλα του. Θα αναφερθώ σε μια συγκεκριμένη περίπτωση που όχι μόνον σχετίζεται με όσα σημειώθηκαν λίγο πιο πάνω, αλλά και με την εποχή αυτή. Μιλάει ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης στο έργο του *Τα μετά την Άλωση*: «Αύται ουν αι αλληπάλληλοι μεταβολαί των πατριαρχών ηύξησαν το χρέος του πατριαρχείου· διό οι εν Κωνσταντινουπόλει παρευρισκόμενοι αρχιερείς εις δικαστήρια είλκοντο παρά των δανειστών υπέρ των χρημάτων ων δεδώκασι τοις προγεγονόσι τέσσαροι πατριάρχαις, Κυρίλλω, φημί, τω Λουκάρει, Αθανασίω τω Πατελαρίω, Κυρίλλω τω Βερροΐας και Νεοφύτω τω Ηρακλείας, οι παραλόγως εδανείζοντο παρά μπισταντζήδων, τσαουσάδων, καπιτζιπασήδων, κασάπιδων, γουναρέων, Φράγκων, Εβραίων, Αρμενίων και παντός του τυχόντος, ος εγγυηταί έγινοντο οι υπ’ αυτούς διατελούντες μητροπολίται».

Πού μπορούσε όμως να οδηγήσει μιας τέτοιας μορφής διαπλοκή; Την απάντηση δεν χρειάζεται να την δώσουμε εμείς. Μας την δίνει η εποχή με την ακόλουθη μαρτυρία: «1719 στην Κωνσταντινούπολη: Η Ιερά Σύνοδος αποφασίζει να περιορίσει την νηστεία της Σαρακοστής των Αγίων Αποστόλων σε 11 ημέρες. «Οι πακάλιδες και ψαράδες, όπου προ ημερών τινων είχαν ακούση ότι μέλλουν να χαλάσουν την Τεσσαρακοστήν

των Αγίων Αποστόλων, και τους είχε κακοφανή, διότι θέλει πωλείται αφθόνως η μουρούνα και το χαβιάρι τους, έτρεξαν τόσοι εις Πατριαρχείον, όπου εγέμισεν όλη η αυλή από πακάλιδες, και άρχισαν να φωνάζουν μεγαλοφώνως και αυθαδώς το ότι θέλουν να χαλάσουν την πίστιν του Χριστού. Οι Συνοδικοί φοβηθέντες την κατακραυγήν και τα ακόλουθά της, μόλις τους εδυσώπησαν, και τους κατέπεισαν να αναχωρίσουν, και διελύθη η Σύνοδος χωρίς καμμίαν απόφασιν». Πατριάρχης είναι ο Ιερεμίας ο Γ', από τους πιο φωτισμένους ιεράρχες του υπόδουλου ελληνισμού.

Αυτή η συνοπτική εικόνα του Πατριαρχείου θεωρώ ότι μας αρκεί. Δεν είναι πλέον ο παραδοσιακός θεσμός, αλλά μια νέα μορφή του που βρίσκεται σε άμεση σχέση και συναλλαγή προς το νέο κοινωνικό σύνολο που έχει δημιουργηθεί τώρα στην τουρκική πρωτεύουσα. Φυσικά το ερώτημα που τίθεται για τον σημερινό ερευνητή είναι μάλλον δυσεπίλυτο: ποιος κυβερνούσε στο Πατριαρχείο;

ΚΑΘΕ ΕΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΕΙ προβλήματα, και ιδιαιτέρως όταν συντελείται με διαφορετικές εθνότητες. Και τα προβλήματα διογκώνονται, όταν ο εποικισμός πραγματοποιείται με ταχύτατο ρυθμό. Εδώ συμβαίνουν και τα δύο, ώστε η περίπτωση της Κωνσταντινούπολης να παρουσιάζεται μοναδική: μια σχεδόν εντελώς άδεια πολιτεία, όταν πέφτει στα χέρια των Τούρκων, να φουντώνει δημογραφικά σε διάστημα ενός αιώνα και να εξισώνεται, καθώς διαπιστώσαμε ήδη, προς τις δύο ή τις τρεις μεγαλύτερες πόλεις της Ευρώπης, Βενετία, Παρίσι, Λονδίνο.

Είναι, βέβαια, γεγονός, ότι πολύ πριν πέσει στα χέρια των Τούρκων, είχε αρχίσει να συρρικνώνεται και αυτή μέσα στην γενική συρρίκνωση του Βυζαντινού κράτους. Η μαύρη πανούκλα του 1348-49 κυρίως, καθώς και οι επακόλουθες επιδημίες είχαν επιδινώσει την κατάσταση. Η απουσία όμως στατιστικών δεδομένων για την εποχή, καθώς και οι κατά κανόνα ανυπόληπτες εκτιμήσεις των περιηγητών, δεν μας επιτρέπουν να φθάσουμε σε πιθανά έστω αριθμητικά δεδομένα. Από έναν πληθυσμό ασφαλώς πολύ κατώτερο των 500.000 που φημολογείται για τον 13ο αιώνα θα βρεθεί τώρα, τις παραμονές της Άλωσης, με 40 έως 80.000. Ήταν συνεπώς δυσανάλογη η δημογραφική σμίκρυνση της Πόλης την εποχή αυτή. Όπως δυσανάλογος και πρωτοφανής σε ταχύτητα για την εποχή είναι και ο εποικισμός της.

Το πρόβλημα τώρα γίνεται ορατό και συγκεκριμένο για την νέα ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης. Ακούει γενικώς στο όνομα ζύμωση. Θα συντελεσθεί οπωσδήποτε σε δύο πληθυσμιακούς χώρους και σε όμοιους ή και διαφορετικούς χρόνους. Βασική είναι εκείνη που θα πραγματοποιηθεί άμεσα στους ομοεθνείς· ο νησιώτης Έλληνας που έχει μετοικισθεί στην Κωνσταντινούπολη πρέπει, καταρχήν, να οικειοποιηθεί τον Τραπεζούντιο ομοεθνή του, και αντιστρόφως.

Συνδυετικός κρίκος υπάρχει: θρησκεία - γλώσσα. Και είναι ιδιαίτερα ισχυρός, κυρίως ως προς το πρώτο σκέλος. «Ο Χριστιανισμός ήταν αυτός ο ίδιος ο αέρας που ανέπνεαν [οι άνθρωποι] σε αυτό που ονομάζουμε Ευρώπη, και είναι η Χριστιανοσύνη», θα παρατηρήσει ο Γάλλος ιστορικός Lucien Febvre για την εποχή αυτή, και θα ολοκληρώσει: «Ήταν μια ατμόσφαιρα μέσα στην οποία ο άνθρωπος ζούσε την ζωή του –όλη την ζωή του– και όχι μόνο την πνευματική ζωή του, αλλά και την ιδιωτική με τις πολλαπλές δράσεις, την δημόσια ζωή του με τις ποικίλες απασχολήσεις του, την επαγγελματική ζωή του σε οποιοδήποτε πλαίσιο». Προβλήματα θα υπάρξουν ως προς το δεύτερο σκέλος: οι αναπόφευκτες ιδιωματικές διαφορές θα εξομαλυνθούν αναγκαστικά με τον καιρό, και όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στην συνέχεια, μέσα από αυτές θα ξεπηδήσει παντοδύναμη και κυρίαρχη η νέα ελληνική γλώσσα. Και ήταν ευτύχημα. Τι άλλο, αλήθεια, θα είχε να ευχηθεί κανείς από έναν τέτοιο συγχρωτισμό, αυτήν ακριβώς την εποχή, προκειμένου ο νέος ελληνισμός να αποκτήσει τον δικό του προσωπικό λόγο; Η ζύμωση αυτή μέσα στην εθνότητα δεν θα συναντήσει δυσκολίες. Η αίσθηση του υπόδουλου, ασφαλώς θα συνδράμει, και θα συντελέσει ώστε να επιταχυνθεί ο ρυθμός.

Μια συναλλαγή όμως στην οποία το κύριο χαρακτηριστικό είναι ο διάλογος που δημιουργείται από την παρουσία είτε ενός προσώπου είτε ενός σημαντικού γεγονότος, που οδηγούν όμως οπωσδήποτε σε ανταλλαγή απόψεων είτε σε αντιμαχία ή αντιδικία ακόμη. Όσο πρωτοβάθμια κι αν είναι αυτή η φάση, είναι πρωταρχική όμως, ώστε να αρχίσει να δημιουργείται μέσα στην κοινότητα το ιδιάζον κλίμα και ατμόσφαιρα, που διαμορφώνουν σιγά σιγά νοοτροπίες, και καθορίζουν έναν ιδιαίτερο τρόπο του σκέπτεσθαι.

Αυτά όλα που συντελούνται μέσα στην κοινότητα τροφοδοτούνται είτε από την ίδια την κοινότητα είτε από ερεθίσματα από το μεγάλο αυτό λιμάνι που είναι η Κωνσταντινούπολη και το οποίο βρίσκεται σε πλεονεκτικότερη θέση από όλα τα μεγάλα ευρωπαϊκά κέντρα, αφού τροφοδοτείται από όλα τα σημεία του ορίζοντα. Όταν λοιπόν η ζωή εισβάλλει καθημερινά με ποικίλους τρόπους και έτσι προσφέρει απλώς το νέο, ασφαλώς και δεν μπορείς να την αγνοήσεις, ακόμη και αν το επιθυμείς. Δύο είναι τώρα οι κύριοι παράγοντες που ρυθμίζουν βασικά την ζύμωση σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο, όπως η Κωνσταντινούπολη, σε αντιπαράθεση προς την ύπαιθρο: η πολλαπλότητα και η συχνότητα των σχέσεων, έστω και αν περιορίσουμε στον επαγγελματικό χώρο το πεδίο ανάπτυξης των σχέσεων αυτών. Τόσο ο πολύ μεγάλος αριθμός επαγγελματιών και ειδικοτήτων, όσο και η ποικιλία τους, καθώς, από την άλλη μεριά, και οι αντίστοιχοι ταχύτεροι ρυθμοί, διευρύνουν και επιταχύνουν τους χώρους επικοινωνίας. Εδώ, άλλωστε, εστιάζεται το ενδιαφέρον μας: στα αστικά κέντρα συντελούνται οι πολιτισμικές μεταβολές. Η ύπαιθρος, αν και αντιπροσωπεύει, κατά κανόνα, στο σύνολο το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, μένει μάλλον αμέτοχη και επηρεάζεται πολι-

τισμικά από την ακτινοβολία του κέντρου, η οποία συντελείται κυρίως, όταν τα δυνατά φώτα της πρωτεύουσας ανοίξουν τον δρόμο της προσφυγής της επαρχίας προς αυτήν. Όσο, τέλος, και να δεχθούμε, ότι οι έποικοι της νέας πρωτεύουσας ζούνε σε χωριστές συνοικίες κατά εθνότητα, και ότι οι σχέσεις τους είναι κατά βάση οικονομικές, είναι φρόνιμο να μην δεχθούμε ότι μπορεί να διατηρηθεί αμετάβλητο με το πέρασμα του χρόνου αυτό το status quo. Πολύ περισσότερο, όταν η Κωνσταντινούπολη για ευνόητους λόγους θα εξελιχθεί πολύ γρήγορα σε ένα πολυδύναμο κοσμοπολιτικό κέντρο. Πρεσβείες, ξένοι έμποροι, τυχοδιώκτες, ταξιδιώτες, θρησκευτικοί εκπρόσωποι, στρατιωτικοί σύμβουλοι, κατάσκοποι, επιστήμονες, λόγιοι διανοούμενοι κ.ά. δημιουργούν αυτό το πολύχρωμο κοινωνικό μόρφωμα που χαρακτηρίζει την νέα αυτή πρωτεύουσα.

Την ζύμωση αυτή ανάμεσα στο ελληνικό στοιχείο διαθέτουμε δύο τρόπους για να την εξακριβώσουμε: ο πρώτος είναι θεωρητικός και συγκριτικός, ενώ ο δεύτερος πραγματικός. Στην πρώτη περίπτωση, ας συγκρίνουμε πληθυσμιακά δύο περιοχές του μείζονος ελληνισμού, την Πελοπόννησο και την Κωνσταντινούπολη. Κάποια περίοδο ο πληθυσμός και των δύο σχεδόν εξισώνεται, με την ακόλουθη όμως διαφορά: στην πρώτη περίπτωση ο πληθυσμός απλώνεται σε 21.441 τετραγωνικά χιλιόμετρα, ενώ στην δεύτερη βρίσκεται περιορισμένος. Η διαφορά είναι τόσο τεράστια, ώστε να θεωρώ, ότι δεν χρειάζεται κανενός είδους σχολιασμός, προκειμένου να εκτιμήσουμε επιπτώσεις από οποιαδήποτε μορφής συγχρωτισμό των κατοίκων. Πρέπει, να περιμένουμε τον Αγώνα, για να επαληθεύσουμε, αυτό που λέει ο Κολοκοτρώνης στα Απομνημονεύματά του: «Δεν είναι παρά η επανάστασίς μας, οπου εσχέτισε όλους τους Έλληνες».

Δεν είναι όμως μόνον ο συγχρωτισμός που θα συνδράμει για την ζύμωση: είναι απλώς η προϋπόθεση. Η μεγάλη, η πραγματική, η ουσιαστική ζύμωση θα πραγματοποιηθεί με το πέρασμα του χρόνου μέσα από τις χίλιες δύο ευκαιρίες που θα δημιουργηθούν με τον καιρό ανάμεσα στην πολύχρωμη και πολύβουη ελληνική κοινότητα. Φθάσαμε όμως έτσι τώρα στον δεύτερο τρόπο εξακριβώσης, που μιλάει από μόνος του, αφού είναι ο πραγματικός. Και τον πρώτο λόγο έχει φυσικά η θρησκεία. Όχι όμως ακριβώς εδώ το Πατριαρχείο: αλλά ό,τι σχετίζεται μεν απαραίτητως με αυτό, αλλά παίρνει ζωή και δύναμη από αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε εδώ κινητικότητα.

Η έκταση του χώρου τον οποίο καθορίσαμε ως ελλαδικό, αυτή και μόνη, είναι ικανή να μαρτυρήσει για τις ενδογενείς δυσκολίες που θα παρουσιασθούν στην μεγάλη αυτή μήτρα του νέου Ελληνισμού, που γίνεται τώρα η Κωνσταντινούπολη. Και κατά πρώτο λόγο η γλώσσα. Ο Ψυχάρης, όταν επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη το 1886 και από την επίσκεψή του αυτή γεννήθηκε το μοναδικό αυτό ντοκουμέντο που ακούει στο όνομα *το Ταξίδι μου*, με την καταγωγή του, με τον επιστημονικό του οπλισμό και με την ευαισθησία του, είχε την ικανό-

τητα να καταλάβει πολύ πιο γρήγορα και πολύ καλύτερα από κάθε άλλον, πως το μεγάλο καμίνι του νέου ελληνισμού ήταν η Πόλη, από κάθε άποψη. Αυτό δημιούργησε το μεγάλο λαϊκό υπόστρωμα που είχε προέλθει από την συνάντηση πολλαπλών ρευμάτων που είχαν θρέψει τον νέο ελληνισμό. Αυτό το υπόστρωμα ανακάλυψε ο Ψυχάρης στο βάθος του εαυτού του, κατά την μακρά παραμονή του στην Πόλη, από την μελέτη των τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων, και το υπόστρωμα αυτό είχε πολλαπλό χαρακτήρα. Ήταν συναισθηματικό, ήταν γλωσσικό, ήταν εθνικό –με την ευρύτερη σημασία του όρου– και πάνω σ' αυτό θεμελίωσε με περισσή τόλμη το οικοδομήμα του. Η χρονική απόσταση όμως που χωρίζει τον Ψυχάρη από τον 15ο αιώνα είναι πολύ μεγάλη και μας επιτρέπει να αποδεχθούμε την διάγνυσή του. Η γλώσσα ασφαλώς είναι η αποτύπωση του πολιτισμού: μας προμηθεύει συνεπώς τα εγγύρια να αποδεχθούμε τον αφομοιωτικό για τον Νεοελληνισμό ρόλο της νέας πρωτεύουσας. Και αν μεν οι ρυθμοί για την δημιουργία της καινούριας γλωσσικής πραγματικότητας μας δίνουν την εντύπωση ότι είναι αρκετά βραδείς, αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να θεωρήσουμε πως είναι το ίδιο βραδύς και ο αφομοιωτικός γενικότερα ρυθμός της νέας κοινωνίας ανάμεσα στους ομοεθνείς. Η ζωή απαιτεί ταχύτατους ρυθμούς για να ανταποκριθεί σε πραγματικές ανάγκες, και μας επιβάλλει συνεπώς να μην ταυτίσουμε την αφομοιωτική ταχύτητα στο κοινωνικό επίπεδο προς το πνευματικό. Ένα πάντως είναι το γεγονός. Ναι μεν δεν διαθέτουμε τεκμήρια για να αποδείξουμε την αφομοίωση του ελληνικού στοιχείου αυτού καθεαυτού, καθώς και τις επιπτώσεις από τον συγχρωτισμό του τόσο με το τουρκικό στοιχείο όσο και με τους άλλους υποτελείς, όπως οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι. Και επειδή η ιστορία δεν κρίνει πάντοτε –ελλείψει δεδομένων– από τις εξελίξεις, αρκείται συχνά στα αποτελέσματα. Και το κυριότερο επιχείρημα από την πλευρά αυτή που θα μπορούσε να προβάλλει κανείς είναι η δημογραφική ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου στην Κωνσταντινούπολη. Αυτό και μόνο αρκεί πολλαπλώς. Όταν το ελληνικό στοιχείο στην Κωνσταντινούπολη αρχίζει να εκφράζεται με διψήφιο τουλάχιστον αριθμό, αυτό μεταφράζεται ως το μεγάλο κέντρο το οποίο ελκύει την περιφέρεια.

Ο δεύτερος χώρος αντιπροσωπεύεται από το μουσουλμανικό στοιχείο, τον κατακτητή πρωτίτως, καθώς και από τις υπόλοιπες συμπαγείς ξένες εθνότητες, κυρίως Εβραίους, Αρμένιους. Τα στατιστικά, τα οποία παραθέσαμε ήδη, μιλούν από μόνα τους για την υπεροχή του πρώτου. Στην δεύτερη αυτή περίπτωση η ζύμωση (αν δικαιούμαστε να χρησιμοποιήσουμε και εδώ τον ίδιον όρο) θα πραγματοποιηθεί με πολύ αργότερους ρυθμούς. Θα λειτουργήσει και εδώ ο ίδιος συνδυετικός κρίκος, αλλά αυτή την φορά αντιστρόφως. Αυτά όλα, ας σημειωθεί εδώ, έστω παρόργως, ισχύουν όχι μόνον για την πρωτεύουσα, αλλά και για τις κυριότερες πόλεις, του ελλαδικού χώρου τουλάχιστον, οι οποίες από τα μέσα του 16ου αιώνα παίρνουν όψη μουσουλμανικών ανατολικών πόλεων.

Η αφομοίωση όμως εκφράζει το τελευταίο στάδιο από μια σει-

ρά διεργασιών που πρέπει να προηγηθούν. Ας παρακολουθήσουμε εκ του σύνεγγυς το φαινόμενο. Δύο λαοί έρχονται σε αναγκαστική συνάφεια με τις προϋποθέσεις που εξετάσαμε πριν. Οι πρωτοβάθμιες σχέσεις που τους χαρακτηρίζουν στην πρώτη αυτή γνωριμία έχουν καθαρά πρακτικό χαρακτήρα. Το ελληνικό στοιχείο, που τις εκφράζει στην πρώτη αυτή φάση, και συνονθύλευμα είναι από διάφορες περιοχές και κατωτάτου μορφωτικού επιπέδου. Τα ολίγα ονόματα εθελουσίας συνεργασίας μας τα έχει διασώσει η ιστορία (Κριτόβουλος κλπ.) είναι απλώς λιγοστά και δεν μπορούμε συνεπώς να συμπεριλάβουμε στο παιχνίδι της ευρύτερης μάζας που καλούμαστε τώρα να παρακολουθήσουμε. Φυσικό είναι στις σχέσεις που αναγκαστικά θα δημιουργηθούν τώρα ανάμεσα στο ελληνικό και στο τουρκικό στοιχείο, το καθένα από τα στοιχεία να «μαρτυρήσει» τον εαυτό του, ασχέτως αν οι σχέσεις αυτές εκφράζονται σε πρακτικά θέματα και σε επίπεδο δυνάστη και δυναστευομένου. Την «μαρτυρία» αυτή θα μπορούσαμε να την δηλώσουμε με έναν όρο: τρόπος του σκέπτεσθαι. Φυσικό είναι στην ανάπτυξη των σχέσεων κάθε εθνότητα να εκδηλώσει τις αντιστάσεις της οποιασδήποτε μορφής και αν είναι αυτές, και πρέπει να είναι πολλές, μια και προέρχονται κατά βάση από δύο αντίθετους πολιτισμούς. Η αντίθεση όμως πρέπει να είναι εντονότερη από την πλευρά του δυναστευομένου από έναν καθαρά ενστικτώδη φόβο αλλοτρίωσης, έστω και αν ακόμα ο δυνάστης δεν έχει εκδηλώσει παρόμοιες διαθέσεις.

Αυτές όμως οι προϋποθέσεις, τις οποίες θέσαμε, δεν είναι ικανές να αποτρέψουν κάποιες άλλες διεργασίες που είναι αναπόφευκτες. Σε καμιά περίπτωση η συνύπαρξη δεν μπορεί να αναιρέσει τουλάχιστον τον στοχασμό και την κρίση, όταν μάλιστα, όπως στην περίπτωση, οι αντιθέσεις είναι τόσο έντονες. Όποιο και αν είναι το πολιτισμικό επίπεδο του Έλληνα που θα συγχρωτισθεί αναγκαστικά τον Τούρκο στην Κωνσταντινούπολη, και μόνη η εμφανής διαφορά νοοτροπίας, θα τον βάλει σε σκέψεις. Και ας μην θεωρήσουμε ότι θα αρκασθεί στην πρώτη αντίδραση: άλλοι άνθρωποι, αλλιώς σκέπτονται, αλλά θα αναζητήσει και κάποια εξήγηση των διαφορών. Την σωστή απάντηση βέβαια ας μην περιμένουμε ότι μπορεί να την δώσει ακόμη. Ας λάβουμε υπόψη μας ότι η αυτάρκης Ευρώπη του 16ου και 17ου αιώνα αρχίζει να βρίσκει την πραγματική της ισορροπία μέσα από την γνωριμία των νέων κόσμων τους οποίους ανακαλύπτει με την ανάπτυξη των ταξιδιών. Και μόνη η αντιπαραβολή του πολιτισμού της προς τους πολιτισμούς των άλλων χωρών αρχίζει να την βάζει σε αμφιβολία ως προς την αξία του δικού της πολιτισμού. Εδώ δεν προσδοκάμε βέβαια παρόμοιες διεργασίες, αλλά απλώς συλλογιστικές.

ΣΕ ΜΙΑ ΤΟΣΟ ΠΟΛΥΧΡΩΜΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ, όπως τουλάχιστον δίνεται η εντύπωση από τα όσα αναφέραμε έως τώρα για την Κωνσταντινούπολη, ο ερευνητής βρίσκεται μπροστά στην δυσκολία της επιλογής. Είναι τόσα τα δεδομένα, θεωρητικώς του-

λάχιστον, που έχει να εκτιμήσει, και τόσα τα σημεία κρούσης, από τις πιο απλές και καθημερινές μορφές ζωής έως τις πιο σύνθετες και επισημότερες και σπανιότερες εκδηλώσεις, όπως είναι οι τελετουργίες, οι παρελάσεις κλπ. Μέσα στο γενικό πνεύμα της ιστορίας σήμερα, που δεν παραλείπει πλέον τίποτα που να το θεωρεί μη εξετάσιμο, περιορίζουμε αναγκαστικά τις αναζητήσεις μας σε μερικές από τις πιο απτές και συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η αναζήτηση αυτή έχει και ένα δεύτερο στόχο: θέλει να συμπεριλάβει όσο το δυνατόν και ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και αφανείς φορείς που θεωρητικά τουλάχιστον έπαιζαν περιορισμένο ρόλο. Αναφέρομαι συγκεκριμένα στην παρουσία της γυναίκας. Σε μια κοινωνία δηλαδή, κατά βάση και συγκρότηση οικονομική, ξαφνιάζει ίσως η αναφορά αυτή. Είναι όμως απολύτως επιθυμητή, αν θηρεύουμε να προσεγγίσουμε στην ουσία των πραγμάτων.

ΑΣΦΑΛΩΣ ΚΑΙ ΔΕΝ ΜΠΟΡΟΥΝ να είναι όλα για όλους, όπως και πάντοτε και σήμερα άλλωστε. Για μιαν ακριβέστερη όμως εκτίμηση της κοινωνίας, και ιδιαίτερα των δυνατοτήτων αφομοίωσης που διαθέτε ως προς το υλικό που της προσφέρεται, θα θέλαμε να γνωρίζαμε την ταξική της συγκρότηση. Μιλήσαμε βέβαια, μάλλον σχηματικά, για κλήρο, για φαναριώτες, για εμπόρους και για βιοτέχνες. Δεν είναι εύκολο όμως να οδηγηθούμε σε ποσοτώσεις. Ένα πάντως είναι βέβαιο, και το οποίο πρέπει να τονισθεί εδώ, ό,τι ίσχυε, άλλωστε, για όλες τις μεγάλες πόλεις, ιδιαίτερα της εποχής εκείνης: ο μεγάλος αριθμός του υπηρετικού προσωπικού. Η τελευταία αυτή παρατήρηση μας αναγκάζει να κατεβάσουμε οπωσδήποτε το ποσοστό των αλφαριθμητικών που θα είχαμε δεχθεί, προκειμένου για τις τάξεις που αναφέραμε, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο αναλφαριθμητικός γενικότερα, είναι εμπόδιο, ώστε να φθάσει ο απόηχος από τα σπουδαία γεγονότα με τα οποία τροφοδοτείται η μοναδική αυτή πολιτεία, και στα οποία φυσικά δεν μετέχουν όλοι σε όλα. Ο καθημερινός συγχρωτισμός δημιουργεί ένα είδος συγκοινωνούντων δοχείων, για ό,τι έχει κάποια σημασία για την ζωή της πολιτείας, και αυτός ακριβώς ο απόηχος έστω, που αφορά ασφαλώς το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού, είναι εκείνος που δημιουργεί αποστακτικά την συλλογική νοοτροπία.

Ήταν απαραίτητο να διατυπωθούν εκ προοιμίου αυτές οι παρατηρήσεις. Η περίπτωση στην οποία αναφέρομαι αφορά ένα θέμα, το οποίο μόνον το κοσμοπολιτικό κλίμα της πρωτεύουσας θα μπορούσε να γεννήσει, και που από την ίδια του την φύση δεν ήταν δυνατόν να έχει ευρύτερες προεκτάσεις. Εδώ η συμμετοχή των ατόμων είναι όχι απλώς περιορισμένη, αλλά απολύτως συγκεκριμένη, ώστε να έχει κανείς την δυνατότητα να επονοματίσει τα πρόσωπα. Αναφέρομαι στον τεκτονισμό. Το κίνημα έχει προέλευση μάλλον την Σμύρνη, φυσικό, άλλωστε, αφού η πολιτεία αυτή είναι το δεύτερο μεγάλο κοσμοπολιτικό κέντρο με οργανωμένη σπουδαία ελληνική κοινωνία. Οι σχετικές μαρτυρίες μας πληροφορούν για τις αντιδράσεις που βρήκε το κίνημα στην Κωνσταντινούπολη:

*Αλλ' επειδή και είπαμεν περί των ειρηνέων
Δυσσεβειών, αιρέσεων αναθεματισμένων,
Ας πούμεν και περί αυτής, οπὸν εις τους καιρούς μας
Κρημνίσθηκε και έφθασε κ' εις τόπους τους δικούς μας.
Εις την οποίαν, λεν, πολλοί έπεσαν Ευρωπαίοι
Ως και ρηγάδες, ιερείς, Λατίνοι και σπουδαίοι.*

Αυτή ακριβώς η υπόθεση μιας περιορισμένης ελίτ βρίσκει τρόπους να περάσει στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, ως απόηχος ασφαλώς. Με ποιο τρόπο; Μα πάντοτε από το κανάλι της θρησκείας. Ο πατριάρχης Κύριλλος, ο κήρυκας του Αναβαπτισμού που γνωρίσαμε, είναι εκείνος που «εισήγαγε τους αρχηγούς των συντεχνιών εις την διοίκησιν των εκκλησιαστικών πραγμάτων», με αποτέλεσμα το Συνοδικό που ήταν τόπος αριχερέων

*...τόρα από μπακάλιδες να ήναι γεμισμένον
και από τους μονρατόρηδες και άλλους βρωμισμένον.*

Φθάσαμε όμως έτσι σε ό,τι κυρίως μας ενδιαφέρει, στην μυθολογία. Ένα μεγάλο δηλαδή γεγονός, υπόθεση ενός περιορισμένου κύκλου, περνάει στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, αλλοιωμένο φυσικά και προσαρμοσμένο στις ανάγκες των ανθρώπων που επιθυμούν να το χρησιμοποιήσουν. Έχει πάρει πλέον την θέση του και αυτό στο κοινωνικό σώμα. Και δεν είναι το μόνο.

Ο χώρος της παιδείας μπορεί να μας χαρίσει πολλές περιπτώσεις. Ας σταθούμε σε μία από τις πιο αντιπροσωπευτικές. Ο Ευγένιος Βούλγαρης διδάσκει με λαμπρότητα στην Πατριαρχική Ακαδημία. Φυσικά έχει αντιπάλους οι οποίοι τον κατηγορούν ότι διδάσκει μαθηματικά: «Το θράσος τινών γραμματικών κακοφών της αυτής πόλεως, έφθασε να πέμψη προς τον σοφόν άνδρα τινά μπακάλην, και τούτον ουχί επί μαθήσει, αλλά επί συζητήσε κυρίως της αριθμητικής, κρατούντα ανά χείρας ρεφυπωμένον τον Γλιζούνην (πρόκειται για την *Λογαριαστική* του, λαϊκή φυλλάδα για πρόχειρους λογαριασμούς), και απόζοντα της πολυσυνθέτου δυσσομίας της τέχνης αυτού το ελάχιστον πόδας δέκα πέντε ή δεκαοκτώ».

Τα κίνητρα είναι και εδώ θρησκευτικά, αφού, για την τρέχουσα άποψη των αντιπάλων του Διαφωτισμού, η διδασκαλία των μαθηματικών οδηγεί στην αθεΐα. Το θέμα, πάλι και εδώ υπόθεση ενός περιορισμένου κύκλου, περνάει και αυτό άνετα

στην μυθολογία. Το κοινωνικό σώμα, με την ευπάθεια που το χαρακτηρίζει στο θέμα της θρησκείας, δεν έχει λόγους να το αποποιηθεί.

Μια κοινωνία όμως, όπως αυτή της Κωνσταντινούπολης, πρέπει να έχουμε την ευκαιρία να την γνωρίσουμε και με άλλους τρόπους, εκτός από αυτούς που αναφέραμε έως τώρα, και οι οποίοι δεν έχουμε άμεση σχέση με θρησκευτικά θέματα. Θα αναφερθώ στην περίπτωση ενός καθαρά κοινωνικού θέματος, που βρήκε τον αντίκτυπό του σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Είναι η περίπτωση Σταυράκογλου. Ένας Κωνσταντινοπολίτης, ο Γεώργιος Σταυράκης, σταδιοδρομεί στην τουρκική ιεραρχία, πλουτίζει με διάφορους τρόπους, αλλά επειδή είχε δημιουργήσει στο μεταξύ πολλές εχθρότητες, διαβάλλεται στους Τούρκους, οι οποίοι τελικά και τον θανατώνουν:

*Και τον εκρέμασαν εκεί, μόνον με το βρακάκι
Κείνον τον περιβόητον τον φοβερόν Σταυράκη*

Οι στίχοι αυτοί προέρχονται από μια ριμάδα, η οποία πρωτοκυκλοφόρησε έντυπη την εποχή, και η οποία, όπως βεβαιώνει ο Μ. Ι. Γεδεών, εξακολουθούσε ως το 1880 να πουλιέται στους δρόμους της Πόλεως μαζί με άλλα ANE [Αναγνώσματα του Νέου Ελληνισμού]. Μια κοινωνία δηλαδή, σε ευρύτατη διαταξική διάσταση έχει την δύναμη και συντηρεί ένα σπουδαίο –κατά την κρίση της, πάντοτε– γεγονός στην συλλογική της μνήμη για περισσότερο από έναν αιώνα.

Ο αναγνώστης θα έχει ασφαλώς διαπιστώσει, ότι οι επιλογές που έγιναν έως τώρα, δεν έχουν συστηματικό χαρακτήρα. Και δεν είναι δυνατόν να έχουν, μια και αρκετά από τα θέματα που θα μπορούσαν να μας εξυπηρετήσουν, είτε δεν έχουν διεγείρει ακόμη την έρευνα είτε έχουν διερευνηθεί πρωτογενώς. Ίσως αυτό να οφείλεται και στο γεγονός, ότι αποτελούν κοινωνικές εκφάνσεις, που αφορούν κυρίως το άτομο, χωρίς γενικότερο αντίκτυπο. Η έρευνα που επιχειρείται από την θέση αυτή αποσκοπεί, ασφαλώς, κυρίως να μας κάνει να γνωρίσουμε την κοινωνία ως σύνολο, και να πληροφορηθούμε ως προς τον τρόπο με τον οποίο γεννιούνται και διαμορφώνονται οι συλλογικές νοοτροπίες. Παράλληλα όμως δεν αμελεί και το άτομο. Ίσως και γι' αυτό δεν είχε άδικο ο ιστορικός εκείνος που διατύπωσε την άποψη, πως κάθε φορά που ήθελε να γράψει ιστορία, κατέληγε να γράφει ιστορία ατόμων. Και προκειμένου για τα άτομα τώρα, βρίσκει κανείς την απάντησή του, αν σταθεί μπροστά σε ένα βασικό αίτημά μου: Σε μια μεγάλη κοσμοπολιτεία, μοναδική ως περίπτωση, όπως είδαμε, που δέχεται πολλά μηνύματα, ποιες είναι περίπου οι δυνατότητες αυτές για το άτομο, αν υποθετικά, το δούμε να επιθυμήσει να κινηθεί προς διάφορες κατευθύνσεις; Πού μπορεί να πάει, τι μπορεί να γνωρίσει; Πόσο μπορούμε να τον συγκρίνουμε, ως προς τις δυνατότητες αυτές, προς έναν Ευρωπαίο σύγχρόνό του;

Με τις τελευταίες αυτές παρατηρήσεις, δηλαδή την εξατομίκευση του θέματος, απομακρυνόμαστε από την ελληνική κοινωνία πλέον, ως κοινωνική τάξη πάντοτε, και περνάμε στην ευρύτερη κοινότητα της πολιτείας, όπου θα έρθει σε επαφή κατά πρώτο λόγο με τον Τούρκο κυρίαρχο, κατά δεύτερο προς

μία και μόνη λέξη, πίστη. Και όμως αυτή ήταν η πραγματικότητα. Απόδειξη. Και όταν ακόμη τα κίνητρα είναι πασιφανώς π.χ. οικονομικά, η επικρατούσα κοινωνική σύμβαση της εποχής επέβαλε την προσφυγή στην ίδια αυτή επωδό, πίστη.

Αυτή όμως η παντοδυναμία της Εκκλησίας δίνει ακόμη μεγαλύτερη έμφαση στην ακόλουθη απορία: Ποιος είναι ο λόγος για τον οποίο η Εκκλησία προσφεύγει στην λαϊκή κινητοποίηση; Από την άλλη μεριά, μια δεύτερη απορία είναι, αν η Εκκλησία έχει συνείδηση ως προς τις συνέπειες που συνεπάγεται ενίοτε η λαϊκή κινητοποίηση· θα γνώριζε ασφαλώς από πείρα, ότι το πλήθος στις περιπτώσεις αυτές είναι εύκολο να εκτραπεί σε μη επιθυμητές ακρότητες. Η άποψη που διατυπώνει ο Μακραίος, άτομο με ορθή κρίση που βρίσκεται μέσα στα πράγματα της εποχής, πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα, ώστε να μην αποδεχθούμε άγνοια από την πλευρά της Εκκλησίας. Με μια σχετική διευκρίνιση όμως. Οι βιαιότητες που επακολουθούν προέρχονται συχνά από αντίθετη εκτός εξουσίας παράταξη, όταν δηλαδή το πλήθος κινητοποιείται, με στόχο να ανατραπεί ο αντίπαλος. Και ανήκουν στο σώμα της Εκκλησίας.

Γνωρίζει συνεπώς η Εκκλησία πως έχει στην διάθεσή της μια δύναμη, η οποία μπορεί να αποβεί καταστροφική από την στιγμή όπου θα δεχθεί εθελήμενη ή όχι κατεύθυνση. Είναι αυτό ακριβώς που τονίζει εύστοχα ο Κοραΐς, προκειμένου να διαστείλει τις δύο έννοιες όχλος και λαός, που, όπως είναι φυσικό για την εποχή, δεν ήταν δυνατόν να διαφοροποιηθούν. «Αν edιδάσκοντο οι πολίται να μη γίνωνται όχλος, αλλά αληθής λαός, πράγμα καθ' όλα σεβάσιμον». Όταν μιλάει όμως σχετικά ο Κοραΐς μπορεί, θέλει και πετυχαίνει να κάνει την διάκριση. Τα πράγματα όμως παίρνουν διαφορετική όψη, όταν χρησιμοποιούν τους σχετικούς όρους οι χρονογράφοι της εποχής. Η αφηγηματική τους ικανότητα προσφεύγει σε χρήση τεσσάρων σχετικών όρων: στίφη, πλήθη, όχλος, λαός, χωρίς την δυνατότητα διαφοροποιήσεων από μέρους τους. Υπερσχύει συνήθως η οπτική από την οποία βλέπουν κάθε φορά τα πράγματα. Ενίοτε, για να δοθεί έμφαση, το ουσιαστικό συνοδεύεται από ανάλογο χαρακτηρισμό, όπως σύρφυν λαός ή όχλος, και χύδην λαός ή όχλος. Όλα αυτά όμως δεν είναι δυνατόν να οδηγήσουν εμάς σήμερα σε ασφαλείς διακρίσεις.

Τον δρόμο των κινητοποιήσεων τον είχε ανοίξει από πολύ νωρίς ο Γεννάδιος Σχολάριος, στην γνωστή φιλοσοφική αντίθεσή του προς τον Γεμιστό: Πλάτων ή Αριστοτέλης; Ο Πλήθων πεθαίνει ένα χρόνο πριν από την Άλωση. Σε πολύ σύντομο διάστημα ο Γεννάδιος σε επιστολή του προς την σύζυγο του δεσπότη του Μορέως Δημητρίου Παλαιολόγου, αναλύει το περιεχόμενο του έργου του Πλήθωνα *Νόμοι* και καταλήγει ως εξής: «Δια τούτο δειν ἔγνωμεν προς την σην βασιλειάν αναπέμπειν αυτό, ίνα δια σου μάλλον αφανισθεί πυρί, και συ τον εκ της τοιαύτης ευσεβείας λάβης μισθόν, ημών επί τούτο προτρεψαμένων. Το δ' αυτό και πολλών δυσφημιών ἔσται απαλλαγή και δικαίων, ας προξενήσει τω γεγραφότι σωζόμενον, ώστ' είναι αν τον αφανισμόν του βιβλίου και τοις εκείνον πεφιληκό-

σι ουκ αηδή, κρίνειν ορθώς εθέλουσιν». Η βασιλίσα όμως του αναπέμπει το χειρόγραφο με την παρατήρηση, ότι ήταν μάλλον αεροδιόττητα δική του να το κάψει. Ο Γεννάδιος συμφωνεί, και σε επιστολή του προς τον έξαρχο Ιωσήφ καταλήγει: «Δια ταύτα τε τοίνυν και ότι ου πατρόθεν τοιούτος ην, αλλ' αποστάτης, και ότι πάνδεινος αγροικία το ημέτερον νυν έχει γένος, ουκ αφανισμού μόνου χάριν, αλλά ποινήs ἔνεκα μάλιστα, δοθῆναι πυρί πεποιήκαμεν το βιβλίον. Ην δ' ἅπαν χειρί γεγραμμένον εκείνου. Τους των υποθέσεων πίνακας μόνους αφήκαμεν ταις σανίσι μένειν προσδεδεμένους, και τους ὕμνους προς τω τέλει των εκείνου θεών, όπως σωζομένων αυτών, μηδεὶς ἔχη ποτέ της ημετέρας καταψεύδεσθαι κρίσεως· το δ' ἄλλο παν αποσπασθέν επαφείθῃ πυρί, και πολλών ἐπ' ὄψει ταύτα ἐγίνετο»

Αυτή είναι η πρώτη χρονολογικά μαρτυρημένη (και ομολογούμενη) αποτέφρωση έργου από αξιωματούχο ιδεολογικό αντίπαλο στην Τουρκοκρατία. Καταρχήν, καθώς πολύ σωστά παρατηρήθηκε από τον Βολταίρο, όποιος προσφεύγει στο κάψιμο ενός έργου του αντιπάλου του, είναι σαν να δηλώνει πως βρίσκεται σε αδυναμία να αντικρούσει τα επιχειρήματα. Εκείνο όμως που κυρίως ενδιαφέρει εδώ, είναι ο δημόσιος χαρακτήρας της πράξης. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, αν διαθέταμε περισσότερες σχετικές πληροφορίες, ότι αποτελεί και την πρώτη «κινητοποίηση» ενός άδηλου κοινού: Ότι, εξάλλου, η ενέργεια αυτή ενέχει και το στοιχείο του παραδειγματισμού, μαρτυρείται από την αυστηρότατη συνέχεια την οποία δίνει ο Σχολάριος στην επιστολή του: «Επει δε και λίαν εικός ἄλλοθι που το ἴσον υπάρχειν, υπό του των εκείνω φοιτησάντων ή ζώντος, ή τελευτήσαντος εκγραφέν, παρακελεύομεθα πάσιν ως από του Θεού, εἴποτε και οπουδήποτε ευρίσκοιτο ή όλον το βιβλίον, ή μέρος εκγεγραμμένον ἐν τινι των χριστιανών, πυρί μεν φθείρειν αυτό τον ἔχοντα· κρύπτοντα δε και εαλωκότα, μετά μίαν και δευτέραν παραίνεσιν, ει μη παρηγοία βούλοιτο καίειν, εἰργειν τον τοιούτον ἀπάσης των χριστιανών κοινωνίας».

1723 ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΠΑΛΙ: Η Ιερά Σύνοδος δικάζει για ετεροδιδασκαλία τον Γιαννιώτη λόγιο Μεθόδιο Ανθρακίτη. Ο Ανθρακίτης διαβάξει την *ομολογία πίστεως* και παίρνει την ευλογίαν της Εκκλησίας, όπως τουλάχιστον αφηγείται ο ίδιος, για να συνεχίσει: «Τα μετά ταύτα είναι αξιοδάκρυτα. Στοχασθήτε αν κινούνται από ζήλον πίστεως, και αν δια Πνεύματος Αγίου συναθροίζουν λογικάs και φυσικάs και Ευκλείδην και ἑτερα μαθηματικά και ἀνάπτουν φωτίαν εις την αυλήν της εκκλησίας εις τρία μέρη, και τα ἔρριψαν μέσα ημέρα Κυριακή, και ο λαός ἄπειρος ἔξω, γεμιστήδες, παπουτζήδες, ραφτάδες, και να κάνουν ωσάν να ἦτον Ἀρείου αἰρέσεις ή πνευματομάχων, βιβλία οπου ὅλος ο κόσμος τα σπουδάξει, οπου δεν ἔχουν να κάμουν ολότελα με την πίστην... Μετά ταύτα μου συνθέτουν μίαν ομολογίαν να υπογραφώ, πως επαρκινήθην να τα γράψω εκ σατανικής συνεργείας και

εθελοκακίας και φρενοβλαβείας, και να μη διδάσκω οὐτ' αυτά, οὐτ' ἑτερα». Πατριάρχης είναι ο Ιερεμίας, ενώ στην Σύνοδο μετέχει και ο φίλος και θερμός υποστηρικτής του Μεθοδίου, Πατριάρχης Ιεροσολύμων Χρύσανθος Νοταράς.

1820, στην Κωνσταντινούπολη και πάλι, και συγκεκριμένα στην αυλή του Πατριαρχείου. Αυτή την φορά υπόδικο είναι ένα κείμενο, μια και ο συντάκτης του είναι ανώνυμος. Πρόκειται για τους *Στοχασμούς του Κρίτωνος* (1819), ένα φυλλάδιο «από τα φωτεινότερα κείμενα του νεοελληνικού διαφωτισμού», όπως θα παρατηρήσει ο Δημήτριος Γκίνης, ο οποίος και θα μας πληροφορήσει σχετικά: «Οι Στοχασμοί, όπως εἶτανε φυσικό, ἐνόχλησαν πολύ τον αντιδραστικό Κλήρο στην Κωνσταντινούπολη· ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε, με εισήγηση του Ιλαρίωνα, επιστάτη του πατριαρχικού τυπογραφείου, διέταξε να καούν όλα τα αντίτυπα του φυλλαδίου, όσα βρέθηκαν». Έτσι και έγινε. Στο περιοδικό *«Μέλισσα ή εφημερίς Ελληνική»* του 1821 δημοσιεύεται το ακόλουθο κείμενο: «Επιτομή του γενναίου και ωφελίμου πονήματος, του επιγραφόμενου Στοχασμοί του Κρίτωνος, του κατακαυθέντος εν τω Πατριαρχείω της Κωνσταντινουπόλεως, περί το αω' έτος το σωτήριον, δια συνεργείας του μαρουῦ προδότου Ιλαρίωνος κτλ». Ας σημειωθεί εδώ, πως για τον Ιλαρίωνα στο ίδιο περιοδικό αναφέρεται πως ήταν «απαίδευτος, μόλις ἤξευρε τα κολυβογράμματα», καθώς και ότι «άνθρωποι αξιόπιστοι βεβαιούσιν ότι ἔκανσε πολλά βιβλία, και μάλιστα αντίγραφα παλαιά εις μεμβράνας, ή διότι τα εστοχάσθη περιττά ή διότι...!!!!».

Το συμπέρασμα που εξάγεται και από τα τρία περιστατικά που μνημόνευσα, είναι ότι μια παράδοση για την πυρπόληση των έργων του αντιπάλου [που ξεκινάει ευθύς μετά την Άλωση, σύγχρονα σχετικά γεγονότα μας πείθουν πως φθάνει, πάντοτε αχμαΐα, έως τον Αγώνα.] Εκείνο που ενδιαφέρει κυρίως τώρα εδώ, είναι, όχι η πυκνότητά της· σύγχρονα σχεδόν σχετικά γεγονότα μας πείθουν, πως συνέτρεχαν διάφοροι λόγοι, ώστε να μην απολήγουν στην πυρά. Είναι π.χ. η περίπτωση του Στέφανου Δούγκα, που το 1813, όταν κατηγορήθηκε ότι επιζητούσε «να συμβιάση τας φυσικάs επιστήμαs προς την θεολογίαν», ἔδωσε ομολογία πίστεως: «Επει γουν πεφώρεται [το σχετικό πόνημα] νωτερίζον εν πολλοίς, και συγκλώθον τ' ασύγκλωστα, και γραφικάs τινάs παρερμηνεύουν εννοίας, απ' εναντίας και αυτήs της ἐμῆs προθέσεως... μεταμεληθείσα, εφ' οἷs εἰπόν ποτε, και ἔγραψα οὕτως ἀπερισκέπτως και χωρίς πνεύματος τα του Πνεύματος εισηγούμενος, και ανανήψας, και γνωσιομαχήσας, στέργω, και αποδέχομαι ἐξ ὅλης μου ψυχῆs και καρδιάs την κατάργησιν της κακῶs εξεργασθείsης υπ ἐμοῦ θεολογοφυσικής εκείνης πραγματείας». Κατήγορος ἦταν ο Δωρόθεος Βουλησμάs, δεινός και ικανότατος κληρικός. Ο ίδιος δέκα περίπου χρόνια προηγουμένως είχε πρωτοστατήσει πάλι σε μιαν ανάλογη περίπτωση με κατηγορούμενο τον Βενιαμίν Λέσβιο. Την φορά όμως αυτή δεν πέτυχε την ομολογία από τον Λέσβιο, ο οποίος είχε βρει ισχυρή προστασία τόσο από τις Κυδωνίες όσο και από την Κωνσταντινούπολη. Μας ενδιαφέρει όμως πρωτίστως η διάρκεια. Η σταθερή και

έμμονη συμπεριφορά της Εκκλησίας είναι εκείνη που διαμορφώνει μέσα στον χρόνο συλλογικές συνειδήσεις. Από όλα αυτά τα περιστατικά που αναφέρθηκαν, στο συλλογικό κοινωνικό σώμα ένα και μόνον μήνυμα περνάει, το περίβλημα του κοινού θέματος: Η Εκκλησία είναι ζώσα, παρακολουθεί και ελέγχει πάσης μορφῆs παρεκτροπή και έχει την δύναμη να επιβάλλει την θέλησή της. Αυτό είναι το μήνυμα που περνάει στα ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, και είναι εύκολα κατανοητό. Αυτό, ἄλλωστε και μόνον είναι ό,τι επιθυμεί η ίδια η Εκκλησία να περάσει. Και έχει μύριους τρόπους, ώστε να βρει την δυνατότερη απήχηση. Είναι καταρχήν ο ἄμβωνας· είναι κατά δεύτερο λόγο οι αυτόπτες από την λειτουργία της πυρπόλησης· είναι, τέλος, και ἑνας τρίτος σημαντικότητας παράγων στην διάδοση: οι κάθε λογῆs κληρικοί που διατρέχουν καθημερινά την Κωνσταντινούπολη, κυρίως με το πρόσχημα της ζητείας. Ένας από αυτούς, ικανότατος και εξαιρετικά δραστήριος, που αλώνισε κυριολεκτικά την Κωνσταντινούπολη για τέσσερα ολόκληρα χρόνια, αφηγείται· ακούει στο όνομα Καισάριος Δαπόντε:

Δεν ἔπανα να πιλαλώ σε ὅλαs τας εκκλησίας, Και να πηγαινοέρχωμαι σε ὅλαs τας ενορίας, πράγμα που δεν τόκαμα ποτέ στην Μπογδανίαν ὅσον καιρόν ἐκάθισα, αλλ' οὐδέ στην Βλαχίαν. Σήμεραν με κοίταζαν οι φίλοι στο Φανάρι Και αὐρίον στον Γαλατά, πάντοτε στο ποδάρι. Στο Στανροδόρμι σήμερα, στο Μπέγχογλου κομμένος, Αὐρίο στο Μπεσίκτασι, στα Ταύλα πεθαμένος· Τώρα εις το Ορτάκιοϊ να τρέχω, να πηγαίνω, Τώρα εις τον Κορούτζεσμε ἀπάνω ν' αναβαίνω.

Η ζύμωση με αυτές τις προϋποθέσεις, έχει βρει τον δρόμο της απολύτως. Σε αυτή την μεγάλη κοσμοπολιτεία με την ευρύτατη ποικιλία γεγονότων που να αναφέρονται και να αφορούν το κοινωνικό σύνολο, έχει προστεθεί τώρα και ἑνας ἄλλος παράγοντας· είναι η παρουσία της γυναίκας, η οποία ενώ με την παιδεία της υστερεί ἀπέναντι στον ἄνδρα, τα θρησκευτικά βιώματα που δέχεται από ποικίλες κατευθύνσεις, την εντάσσουν ἄνετα στο κοινωνικό σύνολο και στην διαμόρφωση των σχετικών νοοτροπιών. Δεν μοιάζει τώρα τίποτε να ζηλεύει η ζωή στην Πόλη, που να της χαρίσει την πληρότητα για μια νέα κοινωνία. Αφορμές για κοινωνικές αναταραχές και λαϊκές κινητοποιήσεις έχει πάντοτε πλούσιες, σταθερά πάντοτε γύρω από θέματα θρησκευτικά.

Στα μέσα του 18ου αιώνα ένα μεγάλο ζήτημα που κυριάρχησε στην κοινωνική ζωή της πρωτεύουσας είναι ο Αναβαπτισμός, αν δηλαδή οι προσερχόμενοι από τον καθολικισμό στην ορθοδοξία ἔπρεπε να βαπτίζονται ή απλώς να ραντίζονται. Βασικό πρόσωπο στο θέμα αυτό υπήρξε κάποιος διάκος Αυξέντιος, πρόσωπο μάλλον αμφιλεγόμενο, που είχε όμως την ικανότητα να παρασύρει τα πλήθη σε κινητοποιήσεις: «και ἦτον να θανμάση τινάs δια την αὐξησιν του κακού... και γαρ ου μόνον οι χυδαίοι και αμαθείs δίκην χεμάρου συνέτρεχον, αλλά και ἄρχοντες και αρχόντισαι... και δεν ἔμεινεν χριστιανός εις την

Πόλιν και τα περίχωρα... όπου να μην απήλθεν εις το Κατιρλί». Σε κάποια φάση των συνεχών διενέξεων γύρω από τον Αναβαπτισμό, ο Αυξέντιος κινητοποιεί το πλήθος των οπαδών του προς τα ανάκτορα του Σουλτάνου, για να απαιτήσουν την απομάκρυνση του αντίπαλου Πατριάρχη: «Οι Αυξεντιακοί έως ου να φθάσουν από το Φανάρι εις την Πόρταν δια ξηράς έγιναν 5.000». Η σχετική απόσταση δεν είναι μεγάλη· είναι ζήτημα αν είναι 1.000 μέτρα. Ο Δαπόντες και πάλι μάρτυρας εδώ, θα κάνει τις δικές του εκτιμήσεις:

*Είδα να τρέχει ο λαός καθώς εις τους αγίους
τους παλαιούς μας ασκητάς Σάββας και Ευθυμίου*

.....
.....

*Άνδρες τε και γυναίκες τε, βυζάντιοι και ξένοι,
και υγιείς και άρρωστοι, πτωχοί κ' ευτυχισμένοι·
οι έγκριτοι της πόλεως άρχοντες και λογάδες,
αρχιερείς και ιερείς, δόμναις και αφθεντάδες,
ώστε και πατριάρχαι μας τι άλλο θέλεις πλέον
καλέ το πράγμα δυνατά πολύ και αναγκαίον
με έκπληξιν και θαυμασμόν τουρκών τε και εβραίων,
και αρμενίων και φραγκών, όλων των ευρωπαίων.*

Δεν χρειάζεται να απομακρυνθούμε από την εποχή και μέσα στο γενικό πνεύμα των λαϊκών κινητοποιήσεων να αφήσουμε τον Σέργιο Μακραιο να μας αφηγηθεί τα σχετικά με τον Καλλίνικο τον Γ', που πετυχαίνει με την παρέμβαση του Σουλτάνου την απομάκρυνση του αντίπαλου του Κύριλλου του Ε' και την δική του ανάρρηση στον θρόνο: «συνεχύθη (=ξεχύθηκε;) το πλήθος των χριστιανών εν τω πατριαρχείω και επληρούτο η εκκλησία σφόδρα· μετά δε την απόλυσιν της θείας λειτουργίας, ως είδον τον πατριάρχη επί του θρόνου άραντα τας χείρας εις ευλογίαν, θρους άμα και αλαλητός διεγέρθη πολύς, έξω τον φράγγον, αδελφοί, έξω τον φράγγον! και άμα επιπεσόντες παίοντες κατά κεφαλής αφήρπασαν, και τύπτοντες καθείλον και έξω της εκκλησίας παρώσαι εσπούδαζον, ίν' εκεί διασπάσωσι δια

τούτο γαρ έξω της εκκλησίας εβόων, ίνα μη εν τη εκκλησία φονεύσαντες, την εκκλησίαν ζημιωθήσονται· και δη αθρόοι αμιλλώμενοι εν ύβρει, και φύρδην γενόμενοι τοις περί αυτόν και τοις έξωθεν ειπεσούσι τεταγμένοι εις βοήθειαν... παίοντες και παιόμενοι συνώθουν αλλήλους και συστάδην μαχόμενοι ταις χερσί διεπλέκοντο, και αντισπώντες διέρρηξαν την στολήν του ποιμένος και περιείλον άπαν το σχήμα και ψιλώσαντες ουκέτι διέκρινον».

Μέσα όμως πάντοτε στο πνεύμα των κινητοποιήσεων που προσφέρει συχνά η πρωτεύουσα, προβάλλει τώρα ο δεύτερος από τους δύο βασικούς άξονες που ρυθμίζουν την ζωή στην κοσμοπολιτεία· ο οικονομικός παράγοντας. Περνάμε τώρα σε ένα διαφορετικό κλίμα, μη καθαρά εκκλησιαστικό, αλλά θρησκευτικό-κοινωνικό.

ΚΑΝΕΝΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ ΕΡΓΟ δεν εκδίδεται τυχαία. Όταν λοιπόν στα μέσα του 19ου αιώνα καταπιάνεται ο Σκαρλάτος Βυζάντιος να αφηγηθεί σε ένα εκτενές και πολύμοχθο έργο την ιστορία της πατρίδας του, της Κωνσταντινούπολης, η ενέργειά του αυτή πολλά μπορεί να σημαίνει. Όχι πάντως, να ικανοποιήσει μια απλή ιστοριοδιφική διάθεση. Ο ίδιος στα Προλεγόμενα του έργου του, ερμηνεύει το εγχείρημά του ως νοσταλγική αναπόληση, αφού ήδη από καιρό, ευθύς δηλαδή μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, θα τον συναντήσουμε στην Αθήνα («αλητεύοντα επί ξένης», καθώς θα σημειώσει)· όχι απλώς εγκαταστημένο, αλλά μετέχοντα ενεργά στα δημόσια πράγματα. Η ερμηνεία μοιάζει φτωχή για την περίπτωση ενός τρίτομου έργου. Ένας λόγιος με κύριο συγγραφικό έργο την λεξικογραφία, δεν αφοσιώνεται για πολλά χρόνια στην σύνταξη ενός άλλου μεγάλου έργου, χωρίς συγκεκριμένους στόχους.

Ο ίδιος, καταρχήν, μετέχοντας ενεργά στην εθνικά υπερευαίσθητη δημόσια ζωή της πατρίδας του, επιθυμεί να ξεκαθαρίσει την θέση του: «Ανάγκη ίσως δεν έχομεν να κηρύζομεν ότι πας πολιτικός, ότι πας σκοπός, ότι πάσα περί φιλαντίας σκέψις ήτον και είναι μακράν της προθέσεως ημών». Γι' αυτό, άλλωστε, και θα επανέλθει, με άλλο τρόπο στο θέμα: «Δεν είναι εν τοσούτω παράδοξον να επισύρω κατ' εμαντού καί τινων σφόδρα φιλελευθέρων την αγανάκτησιν, διότι, θηρεύων πανταχού την αλήθειαν, δεν απέκρυψα των Τούρκων τας αρετάς. Αλλά νομίζω ότι η απαίτησις είνε, αν όχι άλλο, παράκαιρος το ελάχιστον· διότι εις τον αιώνα εις τον οποίον ζώμεν, καθ' ον ουδείς είναι υπεύθυνος δια των προγόνων του τας αμαρτίας, αι θρησκευτικά μεταξύ των εθνών διακρίσεις και αι κληρονομικά αντιπάθειαι είναι αναχρονισμοί ασυγγάητοι».

Τι λοιπόν είναι εκείνο, που θα μπορούσε να του καταλογήσει κανείς πως του ενέπνευσε την ιδέα, ώστε να καταπιασθεί σε ένα έργο ζωής πλέον, αφού είχε δώσει ήδη στην δημοσιότητα το μεγάλο *Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης* (1852); Τίποτε άλλο, παρά να αποδείξει και να προβάλλει, ύστερα από τεσσα-

ρων αιώνων δουλεία, μέσα από την πολύπλευρη εικόνα της πρωτεύουσας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την παρουσία του Νέου Ελληνισμού. Και είχε κάθε λόγο και να το γνωρίζει και να το πιστεύει. Μέσα όμως από μίαν διαφορετική, μη ομολογούμενη μεν κοινώς, αλλά αποδείξιμη πραγματικότητα: «Είν' αδύνατον ν' αρνηθώμεν, όσο καν προσπαθήσωμεν, ότι συγχρωτισθέντες επί τέσσαρας όλους αιώνας Τούρκοι μετά Γραικών και Γραικοί μετά Τούρκων, τουρκίζομεν και γραικίζομεν, οι πλειότεροι και ημών και αυτών, όπερ ουδέν καθεαυτό έχει το επίφογον». Όταν, εξάλλου, θα αναφερθεί στις εθνότητες που συνθέτουν τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης, βρίσκεται εντελώς μέσα στο ιστορικό πνεύμα της εποχής, με τον τρόπο με τον οποίον το είχε εγκαινιάσει, ακριβώς εκείνα τα χρόνια (η Ιστορία του της Αγγλίας κυκλοφορεί το 1849-61) ο Άγγλος ιστορικός Macaulay: «Ίνα περιγράψη τις τα εντόπια ήθη... πρέπει να συναναστραφή ου μόνον τους υπερέχοντας, τους προκρίτους, την αριστοκρατίαν, αλλά τον λαόν, και να τον σπουδάση και εν τω καφενειώ, και εν τη αγορά, και εν τω λουτρώ, και εν τω πανηγυρίω· πρέπει να έμβη και εις το μαγειρείον, και εις το καπηλείον, και να γευματίση πολλάκις εκεί, και να συγκρούση, αν ούτω τύχη, το ποτήριόν του προς το ποτήριον του χειρώνακτος, του αμαξηλάτου, του κωπηλάτου... Δεν δύναται άλλως να σπουδάση τον λαόν».

Ανήκει στην γενιά που ανδρώνεται με την Επανάσταση και γνωρίζει καλά, τόσο την κοινωνία που την είχε προετοιμάσει, όσο και εκείνη που διαμορφώνεται στα αμέσως επόμενα χρόνια στην τουρκική πρωτεύουσα. Είναι από κάθε άποψη εποχή υψηλών επιτεύξεων. Καταρχάς η γνωστή οικονομική υπεροχή του ελληνικού στοιχείου, η οποία όχι μόνον συνεχίζεται, αλλά και κορυφώνεται με τα μεγάλα ονόματα εμπόρων και τραπεζιτών, με κορυφαίο αργότερα τον Ανδρέα Συγγρό. Κατά δεύτερο λόγο, τα κοινωφελή ιδρύματα, μέσα από τα οποία προεξάρχουν τα εκπαιδευτήρια. Αυτή την υπεροχική θέση της Πόλης, εξάλλου, είχε κάθε ευκαιρία να την διαπιστώσει, τώρα που βρίσκεται μονίμως πλέον εγκαταστημένος στην απελευθερωμένη πατρίδα του, και συγκεκριμένα στην Αθήνα και μετέχει ενεργά στην δημόσια ζωή της. Όταν λοιπόν, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει ο ίδιος (έστω και με κάποια υπερβολή), δέχεται πως ο ελληνικός πληθυσμός της Πόλης είναι γύρω στις 300.000 χιλιάδες και ότι κυριαρχεί από κάθε άποψη, τόσο ανάμεσα στους Τούρκους, όσο και ανάμεσα στις άλλες εθνότητες, δεν είναι δυνατόν να θεωρήσουμε πως δεν είχε την ικανότητα να συνειδητοποιήσει, τι εκφράζει για το σύνολο του Νέου Ελληνισμού η πρωτεύουσα των Τούρκων.

Επόμενο ήταν, για ένα άτομο καθώς ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, που είχε συλλάβει το θέμα Κωνσταντινούπολη στο σύνολό του, και είχε την διάθεση και την ικανότητα να το διερευνήσει, να θέσει δύο προϋποθέσεις για την έρευνά του: η πρώτη αφορούσε αυτήν καθεαυτή την έκθεση των πραγμάτων. Γνωρίζει τους κινδύνους που διατρέχει, και σπεύδει, όπως διαπιστώσαμε ήδη, να πάρει τα μέτρα του. Η δεύτερη είχε και αυτή τις δυσκολίες της. Έπρεπε να επιχειρήσει να ερμηνεύσει την επιβίω-

ση του ελληνικού στοιχείου μέσα στην πολυεθνική αυτή νέα πρωτεύουσα. Εγχείρημα ιδιαίτερος δύσκολο, αν είχε υπόψη του, και μάλλον θα είχε, πως η παλαιά πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχε συνοικισθεί εξ υπαρχής ευθύς μετά την Άλωση.

Στο πρώτο ερώτημα, που μας αφορά και λιγότερο, ο σημερινός αναγνώστης πείθεται δύσκολα πως ο Σκαρλάτος ανταποκρίθηκε επιτυχώς. Το βάρος όμως πέφτει κυρίως στο δεύτερο. Ας δούμε, καταρχήν, την γενική απάντηση που μας προσφέρει: «Όλος ο εθνικός ημών βίος», γράφει στο 5ο κεφάλαιο του Γ' τόμου που αφορά την Εκκλησία, «πάντα τα ζώπυρα περί του μέλλοντος ημών ελπίδων και πόθων, από της δευτέρας αμέσως της αλώσεως ημέρας, εις εν και μόνο συνεκεντρώθησαν σημείον, ως εις εστίαν ιεράν, το εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχείον». Και καταλήγει: «Των Πατριαρχών άρα και του Πατριαρχείου η Ιστορία, είναι Ιστορία του όλου Ελληνικού έθνους».

Την πρώτη παρατήρηση που θα είχε κανείς να διατυπώσει στην θέση αυτή του Βυζαντίου, είναι να του αναγνωρίσει μια πραγματικότητα. Ήταν, δηλαδή, επόμενο, να συμβεί αυτή η συσπείρωση. Η θρησκεία ήταν το πρώτο και το τελευταίο καταφύγιο σε κάθε κατατρεγμό. Πολύ περισσότερο όταν ο κατακτητής είναι αλλόθρησκος. Είναι όμως απλώς καταφύγιο και δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο, μια και ο χαρακτήρας της είναι καθαρά πνευματικός. Πέρα από την παρηγορία που μπορεί να προσφέρει, η ζωή έχει τις απαιτήσεις της, και εδώ, μοιάζει να μη μπορεί να βοηθήσει. Από την άλλη μεριά, εξάλλου, ο Σκαρλάτος δίνει την εντύπωση ως ν' αναιρεί τον εαυτό του, όταν αναφερόμενος στην εθνική ιστορία του Νέου Ελληνισμού, την περιορίζει στην ιστορία του Πατριαρχείου και των Πατριαρχών. Λίγο δηλαδή ακριβώς πιο πάνω διαπιστώσαμε με ποιον εμφαντικό τρόπο υποστηρίζει πως η ιστορία ενός λαού, συνεπώς η εθνική του ιστορία, είναι η αφήγηση της ιστορίας του ίδιου του λαού, δηλαδή του συνόλου, και όχι κάποιας εξουσίας, οποιοδήποτε χαρακτήρα και αν έχει αυτή.

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ ΕΝΑΒΡΥΝΟΜΕΝΟΣ για το έργο του, παρατηρεί στα Προλεγόμενά του ότι μελέτησε τουλάχιστον διακόσιους ξένους περιηγητές. Κοινή όμως αποδοχή των περισσοτέρων είναι πως το εμπόριο της τουρκικής πρωτεύουσας ήταν κυρίως στα χέρια των Ελλήνων. Όταν λοιπόν παραδέχεται, αναφερόμενος στα Επιτηδεύματα, πως «Η Κωνσταντινούπολη ως εμπορικός κατ' εξαίρεσιν (=ιδιαιτέρως) τόπος απασχολεί τα τρία σχεδόν πέμπτα των κατοίκων αυτής εις το εμπόριον», δείχνει να γνωρίζει πολύ καλά την οικονομική δύναμη του Νέου Ελληνισμού στην τουρκική πρωτεύουσα. Ο ίδιος, άλλωστε, στην επομένη σελίδα, μιλώντας για το επικερδές εμπόριο της γούνας, εκφράζει την απορία του, γιατί οι Τούρκοι δεν ασχολήθηκαν με το είδος, για να συμπληρώσει: «προς ευτυχίαν των Γραικών, οίτινες, εξασκούντες ανέκαθεν, σχεδόν ως προνομιακήν την τέχνην ταύτην, και μάλιστα όταν το

εμπόριον των γουναρικών, δια την περί τας γούνας πολυτέλειαν, αι οποίαι εχρησίμευον τέως ως δείγμα πολιτικής διακρίσεως και ευνοίας, ήταν επικερδέστατον, είχαν δι' αυτού κατορθώσει να εισχωρήσωσι και εις τα πολιτικά, και να προαχθώσι τινές αυτών και εις αξιώματα».

Η πολλαπλώς λοιπόν ομολογουμένη επιτυχία του ελληνικού στοιχείου στο εμπόριο, εκφράζει μία πλευρά από την πολυδύναμη παρουσία του, την βασική όμως· μιαν άλλη –απόρροια της πρώτης αυτής– η οποία και εδράζεται στο κέντρο του ενδιαφέροντός μας, εκφράζει η παιδεία. Προσωπικά ο ίδιος πρέπει, μέσα από την απολύτως πετυχημένη σταδιοδρομία του ως οργανωτής της εκπαίδευσης, και κυρίως της βασικής, στην Ελλάδα, να ήταν απόλυτος γνώστης ως προς την αντίστοιχη κατάσταση στην Τουρκία. Δικαιολογημένως λοιπόν υψώνει τον τόνο του όταν αναφέρεται σε αυτήν: «Λαλούντες όμως περί των συμπολιτών ημών Οθωμανών τε και Ιουδαίων, είναι δυνατόν να λησμονήσωμεν τους αδελφούς μας, τους συγγενείς μας Γραικούς, και ιδίως τους εν Κωνσταντινουπόλει, προκειμένον περί εκπαίδευσως; ή μήπως και δεν παρακολουθούμεν και μακρόθεν μετά παλλούσης καρδιάς τα βήματά των; μήπως δεν επικροτούμεν εις τας ευγενείς προσπαθείας των; μήπως δεν βλέπομεν ότι δεν υπάρχει χωρίον, δεν υπάρχει συνοικία, εις την οποίαν δεν διαλάμπει ο υπέρ της παιδείας ζήλος; Προθυμία μεγίστη, πόρους έδωκεν ο θεός, εκ μέρους της εξουσίας ουδέν κώλυμα, πλήρης άδεια! Τι ελλείπει; να το είπωμεν; Διεύθυνσις ανωτάτη, ενότης ενεργείας και αποδιοπομπή παντός δευτερεύοντος σκοπού, πάσης περιφλαυτίας». Εδώ ο Βυζάντιος δίνει την εντύπωση σαν να προετοιμάζει την αντίστοιχη τοποθέτηση, την οποία θα κάνει αργότερα, ένας άλλος δεινός γνώστης των πραγμάτων, ο Μ. Ι. Γεδεών, αναφερόμενος σε προγενέστερα χρόνια: «Εάν παραδεχθώμεν δεκαπενταχιλίους τουλάχιστον ναούς εν τη ενορία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ως είχε προ του 1821, τόσα στοιχειώδη σχολεία θ' αποδεχθώμεν υπάρχοντα αμέσως μετά την άλωσιν, είτε εις τους των ναών νάρθηκας, είτε εις τι κελλίον μικρού ή μεγάλου μοναστηρίου, είτε εις τον οικισμόν, όπου διέμενεν ο παπάς του χωρίου».

Ο Βυζάντιος όμως μας είναι γνωστός από μια βασική του ιδιότητα, την οποία μόνον ακροθιγώς είχαμε την ευκαιρία να θίξουμε έως τώρα: είναι λεξικογράφος. Το κυρίως μεγάλο έργο του είναι το δίτομο Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης (1852)· ένα δεύτερο όμως είχε προηγηθεί από το 1835 με τον ακόλουθο πρωτογενή για την εποχή τίτλο: *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου μεθρομηνεμένης εις το αρχαίον ελληνικόν και εις το γαλλικόν*. Αυτό το δεύτερο έργο του είναι εκείνο που μας βάζει σε σκέψη, πόσο ψυχρός είναι ο όρος λεξικογράφος, όταν αποδίδεται στον Βυζάντιο. Είναι ακριβώς το ίδιο, σαν να τον χρησιμοποιούσαμε προκειμένου για τα δύο άλλα μεγάλα ονόματα της νεώτερης λεξικογραφίας μας, τον Κοραή με το γενικότερο σχετικό έργο του (*Ατακτα κλπ.*), καθώς και με την συγκεκριμένη *Υψη Γαλλο-γραικικού λεξικού*, και τον Στέφανο Κουμανούδη με την *Συναγωγή νέων λέξεων*

υπό των λογίων πλασθειών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων. Και οι τρεις μόνον απλοί λεξικογράφοι δεν είναι· και δεν μπορούσαν, άλλωστε, να είναι. Γνήσια τέκνα του Διαφωτισμού και οι τρεις είναι απολύτως φυσικό να ενδιαφέρονται εμπραγμάτως για την παιδεία του Νέου Ελληνισμού· στάθηκαν λοιπόν στοχαστικά και όχι απλώς μηχανιστικά μπροστά στο πρόβλημα, ή, ακριβέστερα, στα προβλήματα που γεννούσε η παρουσία της ζωντανής γλώσσας, και ιδιαίτερα η αναγκαιότητά της για την παιδεία του έθνους. Ανεξάρτητα λοιπόν από τις προτάσεις και τις λύσεις που εισηγείται ο καθένας, μπροστά στην επιτακτική και απαιτητική παρουσία της αρχαίας, αναγνώριζαν την αξία και την δύναμη της συγχαιρινής τους γλώσσας. Και προκειμένου για τον Βυζάντιο, ο οποίος και μας αφορά κυρίως, υπήρξε ο πρώτος που καταπίαστηκε να την ταξινομήσει. Αυτή και μόνη η αποδοχή θα ήταν αρκετή. Αδικεί, συνεπώς, ο Κονεμένος τόσο τον εαυτό, όσο και τον ίδιο τον Βυζάντιο, όταν, παρασυρόμενος από γλωσσικό φανατισμό, τον κατηγορεί ως εισηγητή απλώς του εξαρχαϊστικού πνεύματος στην εκπαίδευση, και παραγνωρίζει το ειδικό βάρος της μεγάλης του προσφοράς, πάνω στην οποία, άλλωστε, στηρίχθηκε και εξακολουθεί να στηρίζεται ολόκληρη η μεταγενέστερη σχετική λεξικογραφική παράδοση. Κι αν η στάση αυτή του Βυζαντίου θεωρηθεί ανακολουθία, είναι κοινός τόπος πλέον η άποψη, ότι τόσο η ανακολουθία, η ασυνέπεια, η αντίφαση κλπ. συγγενή και συνώνυμα, αποτελούν αναπόσπαστα συνωδά του Διαφωτισμού. Το κίνημα ήταν έργο ανθρώπινο, στερημένο από τον δογματισμό των θρησκευτικών κινήματων, και μόνον μέσα από αυτή την μη ευθύγραμμη, αλλά παλλόμενη από ζωτική ενέργεια πορεία του, θα μπορούσε να βρει τον δρόμο του.

Από αυτό το σύνολο των 577 σελίδων, που απαρτίζουν το κυρίως λεξικό (δεν περιλαμβάνονται δηλαδή οι σελίδες των Νεωτέρων γεωγραφικών ονομάτων εν παραθέσει προς τα αρχαία) οι 33 τελευταίες είναι αφιερωμένες στο Παράρτημα «περιέχον τας εκφυλλοφορητέας ετερογλώσσους λέξεις». Το επίθετο όμως που χρησιμοποιεί στον τίτλο του Παραρτήματος ο Βυζάντιος προβληματίζει τον σημερινό αναγνώστη, ως προς το πολύ μικρό σχετικά ποσοστό, γύρω στα 7%, των λέξεων που πρέπει να αποβληθούν από το λεξιλόγιο των 10.000 λέξεων της νεοελληνικής γλώσσας, που ο ίδιος έχει καταγράψει. Την ένσταση προκαλεί, καταρχήν, μια παρατήρηση του Βυζαντίου, που αναφέρει ότι στην Κωνσταντινούπολη κυκλοφορούσαν δεκατέσσερις γλώσσες. Δύσκολο είναι λοιπόν να δεχθούμε πως ένας πληθυσμός, ο ελληνικός, εμπορικός κατά βάση, συναλλασσόμενος καθημερινά με την πολυεθνική αυτή και πολύγλωσση κοινωνία, εισδέχεται για να καλύψει ανάγκες του μέσα στο διάστημα των τετρακοσίων ετών της δουλείας του, μόλις έναν αριθμό περίπου επτακοσίων λέξεων. Απλή αναφορά στην αντίστοιχη γλωσσική ιστορία των Επτανήσιων έρχεται να ενισχύσει αυτήν την απλή διαπίστωση. Αυτός όμως ο συσχετισμός προς την γλώσσα των Επτανήσιων μπορεί να μας οδηγήσει πού πρέπει να αναζητήσουμε την

απάντηση: καταρχήν στην πολιτισμική διαφορά. Στα Επτάνησα, αν και δημιουργούνται ανάλογες όχι όμως απολύτως όμοιες συνθήκες ξένης κυριαρχίας, ο δυτικός πολιτισμός τον οποίο εισάγει ο δυνάστης είναι καθόλα τόσο επιβλητικός, ώστε καθιστά εντελώς αδύναμο το υπάρχον λεξιλόγιο για να τον εκφράσει. Η γλωσσική κυριαρχία του λοιπόν αποβαίνει σχεδόν απόλυτη· στην Κωνσταντινούπολη, αντιθέτως, ενώ εισάγεται ένας πρωτόγνωρος μεν, αλλά αρκετά ελκυστικός πολιτισμός, δεν είναι δυνατόν να επιβληθεί, επειδή όχι μόνον στερείται από το στοιχείο της προόδου, αυτό που οδηγεί είτε στην αποδοχή της ξένης ορολογίας, είτε στην νεολογία, αλλά συναντά και μεγαλύτερες αντιστάσεις, οφειλόμενες και σε λόγους καθαρά εθνικούς.

Το θέμα και τα σχετικά προβλήματα ασφαλώς και τα γνώριζε ένας λόγιος με την γνωστική εμβέλεια και την γλωσσική ευαισθησία του Βυζαντίου. Αυτό, άλλωστε, μαρτυρείται και από το γεγονός ότι, σε όλη αυτή την γλωσσική του αναδίφηση, έχει σταθερό συμπαραστάτη την γαλλική γλώσσα. Δεν είναι, συνεπώς, οι αρχαιΐσμος και μόνος, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, που κατευθύνει τα βήματά του· είναι παράλληλα και ένα πνεύμα καθαρά εκσυγχρονιστικό, ανάλογο με εκείνο που είχε κατευθύνει τον Κοραή στην Ύψη του Γαλλο-γραικικού Λεξικού. Βρίσκεται τώρα μπροστά σε ένα αναμφισβήτητο γεγονός: ο Νέος Ελληνισμός έχει δημιουργήσει και έχει πλάσει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας μια δική του, καταδική του γλώσσα ζωντανή και ικανή να τον εκφράσει σε όλα τα επίπεδα. Και όλα αυτά κυρίως, πού αλλού, παρά στην Κωνσταντινούπολη; Να δώσει απάντηση ο ίδιος στο φαινόμενο δεν ήταν εύκολο. Το βάρος και το χρέος πέφτει στα δικά μας χέρια σήμερα. Ο Βυζάντιος, χάρη στο λεξικό του, μας άνοιξε και μας έδειξε τον δρόμο. Η προσφορά του δεν είναι μικρή· είναι, άλλωστε, πολυτιμότερη από οποιοδήποτε θεωρητικό σχήμα θα είχε την δυνατότητα να μας προσφέρει. Αφού λοιπόν δεχόμαστε πως η γλώσσα είναι πολλαπλώς φορέας πολιτισμού δεν έχουμε παρά να στηριχθούμε σε αυτόν τον πολύ συγκεκριμένο παράγοντα και να επιχειρήσουμε την αναδρομή μας στο παρελθόν, επικουρούμενοι και από όσα άλλα σχετικά στοιχεία έχει να μας προσφέρει σήμερα η έρευνα, είτε δημογραφικά είναι αυτά, είτε καθαρά ιστορικά είτε άλλα.

Ο ΜΑΚΡΥΣ ΑΥΤΟΣ ΑΛΛΟΓΥΡΟΣ, που πραγματοποιήθηκε με την αμφίπλευρη (ιστορία, γλώσσα) συμπαράσταση του Σκαρλάτου Βυζαντίου, μας βοηθάει διττώς: ο Κ.Θ. Δημαράς, με αφορμή την δημοσιευμένη πριν από την έκδοση της *Κωνσταντινούπολης* κριτική του Κ. Παπαρηγόπουλου, θεωρεί ότι ο «εθνικός ιστορικός» «βρίσκει την ευκαιρία για να οδηγήσει την σκέψη του αναγνώστη προς επίκαιρα εθνικά θέματα», φυσικά την Μεγάλη Ιδέα «υπαινικτικά, βέβαια, αλλά πάντως στην μαχητικότερη έκφρασή της». Ο Ψυχάρης, εξάλλου, στην Κωνσταντινούπολη ανακάλυψε το μεγάλο λαϊκό υπόστρωμα

από την μελέτη των τοπικών γλωσσικών ιδιωμάτων, και «ήταν [αυτό] συναισθηματικό, ήταν γλωσσικό, ήταν εθνικό –με την ευρύτερη σημασία του όρου– και πάνω σε αυτό θεμελίωσε, με περισσή τόλμη, το οικοδόμημά του».

Και προκειμένου για την Μεγάλη Ιδέα, η *Κωνσταντινούπολη* του Βυζάντιου μόνον υπαινικτικά, μπορούσε να εκφραστεί: το *Λεξικόν της καθ' ημάς ελληνικής διαλέκτου* όμως αποτελούσε αυτό καθεαυτό, αντιθέτως, την πλέον εμφαντική μαρτυρία - κατάθεση. Πόσο όμως μπορούμε να αρκεσθούμε –να περιορισθούμε, ίσως, καλύτερα– σε αυτό και μόνο το τεκμήριο, προκειμένου να αναφερθούμε στον πολιτισμό ενός έθνους; Σήμερα, που η μελέτη της γλώσσας έχει σημειώσει τεράστια βήματα προς την κατεύθυνση αυτή, θα απαντούσαμε απολύτως καταφατικά. Τα τεχνικά, άλλωστε, μέσα που διαθέτουμε προκειμένου να αναγκάσουμε μια γλώσσα να μας «μιλήσει» είναι ασύγκριτα.

Για να βρεθούμε όμως πιο κοντά στην εποχή και στο «γλωσσικό» της πιστεύω, διαθέτουμε μια σπουδαία –αν όχι και την πολυτιμότερη– συμπαράσταση. Μιλάει ο Κοραΐς το 1813 στους «Αυτοσχέδιους στοχασμούς του περί ελληνικής παιδείας και γλώσσης»: »Το πρώτον βιβλίον εκάστου έθνους είναι της γλώσσης του το λεξικόν, ήγουν η συνάθροισις και έρευνα των συμβόλων με τα οποία εκφράζει τας ιδέας του». Αν ο Κοραΐς είχε περιορισθεί εδώ, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι εκφράζει ένα μάλλον κοινό τόπο της εποχής του, μέσα στο κοσμοπολίτικο κέντρο που ζει. Η συνέχεια όμως εκπλήσσει τον σημερινό αναγνώστη: «Από ταύτας... τας σημασίας κρέμεται πολλάκις η ευδαιμονία ή η κακοδαιμονία των ανθρώπων... Δια ταύτην, και όχι δι' άλλην αιτίαν πολεμεί ένας τον άλλον δια ταύτην έθνη ολόκληρα, μη γνωρίζοντα την αληθή σημασίαν της ελευθερίας, αγνοοῦσιν και την χρήσιν της, και καταντώνει εις την ελεεινήν αυτής στέρησιν, γενόμενοι εξ ανθρώπων καταγέλαστα ανδράποδα».

Και έως εδώ μεν καλά. Η συνέχεια όμως, αν όχι τίποτε άλλο, μαρτυρεί τουλάχιστον το βάρος που δίνει στο θέμα: «Δια να συνταχθεί τοιαύτη ύλη, ανάγκη είναι να περιέλθωσι την Ευρωπαϊκήν και Ασιακήν Ελλάδα, και τας νήσους αυτών, δύο νέοι λόγιοι, εις του άλλου χωριστά, έχοντες δύο λεξικά της κοινής γλώσσης, με προσκολλημένον φύλλον εν άγραφον εις έκαστον φύλλον τυπογραφημένον· και να συνάξωσιν με την εσχάτην ακρίβειαν, όχι μόνον τας λέξεις, όσαι λείπουσιν ακόμη από τα κοινά Λεξικά, αλλά και τας φράσεις της γλώσσης και αυτάς τας παροιμίας, όσας έχει καθημέραν εις το στόμα ο κοινός λαός». Έτσι έβλεπε, και έτσι ήταν φυσικό να βλέπει το θέμα της ζωτανής γλώσσας ο στοχαστικός και ολοκληρωμένος Κοραΐς. Είναι, άλλωστε, πολύ γνωστός ο σχετικός αφορισμός του: «Καθώς περί εκάστου κατά μέρος ανθρώπου είναι αληθές το “ανδρός χαρακτήρ εκ λόγον γνωρίζεται” «τον αυτόν τρόπον και ολοκληρών τινός έθνους ο χαρακτήρ από την γλώσσαν του γνωρίζεται». Και μοιάζει να γνωρίζει πολύ καλά, ανατολίτης αυτός, από ποιους τριβόλους έπρεπε να περάσει αυτός ο κοινός λόγος. Μια σχετική μαρτυρία μας χαρίζει ένας γνήσιος

καθόλα αξιωματούχος Φαναριώτης ο Δημήτριος Καταρτζής, που είχε διακηρύξει με τον πλέον ακραίο τρόπο τα εθνικά δικαιώματά του. Και μπορεί, βέβαια, να διαμαρτύρεται μέσα στο γενικότερο πνεύμα υπεράσπισης της προγονικής κληρονομιάς και γλώσσας, η διαμαρτυρία του δίνει αφορμή να βεβαιωθούμε για μια πραγματικότητα, την οποία, με αμερόληπτη κρίση, θα έπρεπε να είχαμε, τουλάχιστον, διαισθανθεί.

Ο ελληνικός κόσμος στο σύνολό του, ήταν κατά ένα μεγάλο μέρος και κόσμος της Ανατολής. Δεν χρειάζεται, συνεπώς, να περιμένουμε την τουρκική κατάκτηση για να αναζητήσουμε τις επιπτώσεις από την βαθιά αυτή σχέση. Το έδαφος ήταν από πολύ πιο πριν έτοιμο, απλώς η ξενική κατοχή επετάχυνε τις εκδηλώσεις. Μέσα τώρα από τον πολύπλευρο ανθρώπινο συγχρωτισμό που έχει δημιουργηθεί στην τουρκική πρωτεύουσα, και σε ένα ευρύτερο περιβάλλον, όπου κυριαρχεί η θηλυκή φύση το Βοσπόρου, οι παρατηρήσεις του Καταρτζή παίρνουν απολύτως την θέση τους: «Όσοι διαβάζουνε τούρκικα, δε διαβάζουν να μάθουν εκείνο που τους χρειάζεται με κανένα προσδιορισμό, αλλ' όσα επιχειρίζονται να μάθουν εν ταυτώ τρεις γλώσσες: τα θρακικά, πέрсικα, και αραβικά με ταις αρχαίς τους, και να μελετήσουν απλώς όσα βιβλία τέτοια τους πέσουν στα χέρια τους. Έχοντας όμως οι τούρκοι την πλιο αγαπημένη τους σπουδή τα ποιητικά, γεμίζει κι ο σπουδαίος μας νέος τον οντά του ντιβάνια, πέрсικα, τούρκικα, και κασιντέδες αραβικούς· και ή με τους Πέρσαις θαρρεί να βρίσκεται στις όχθαις του Σεϊχούν και Νουζεϊχούν, να είναι περιτριγυρισμένος από τριαντάφυλλα, φούλια και γιασουμιά, να κάθεται απουκάτ' απτά δέντρα εις το τραπέζι, να τρώγει και να πίν' από το χέρ' ενού Γανυμίδη· ή με τους Άραβες τον φαίνεται πως είναι καβαλάρης σε μια δρομάδα απάνου, με μια Λαΐδα τη συνοδιά του, περιστρέφοντας στο χέρι του το καλαμένιο κοντάρι και τραγουδώντας, πετά και διέρχεται σαν αστραπή τους χαριτωμένους και δώ δε σ' αυτούς τόπους της Αραβίας· τι φιλολογία αξιόλογη! Πέφτει λοιπόν σε μετρομανία ο νέος, και που τον απομένει καιρός να μάθει εκείνα που τον χρειάζονται;».

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ Η ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ:

Θα έλεγα και τα δύο. Η Κωνσταντινούπολη στην ιστορική της εξέλιξη παρουσιάζει μια μοναδικότητα, σπάνια, για τα νεότερα τουλάχιστον χρόνια· η πολιτική μεταβολή που σημειώνεται με την Άλωση της Πόλης και την κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν σημαίνει απλώς την λήξη μιας εποχής. Συνήθως, στις περιπτώσεις αυτές ο ιστορικός προχωρεί ανιχνεύοντας και αναζητεί την εμφάνιση μιας νέας, η οποία θα γεννηθεί οπωσδήποτε με το πέρασμα του χρόνου. Δυσκολία είναι, να αναζητήσει την νέα σύνθεση μέσα από τα παλαιά στοιχεία, που οπωσδήποτε επιζούν, και από τα συγχρονικά, τα οποία οπωσδήποτε και αυτά θα ασκήσουν επίδραση. Έργο δυσχερέστατο και αμφιβόλου αποτελέσματος, όπως τουλάχιστον απέδειξε η κατάλυση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Το ευτύχημα με την Κωνσταντινούπολη είναι, ότι η εικόνα τώρα είναι διαφορετική. Με την άλωση και τον εντελή αφανισμό του πληθυσμού, αλλά και την σχεδόν άμεση συγκρότηση ενός καινούριου πληθυσμιακού σώματος, έχουμε μια εντελώς νέα παρουσία. Ο Τούρκος, άλλωστε, επείγεται να δώσει, εξωτερικώς τουλάχιστον, μουσουλμανικό χαρακτήρα στην νέα πρωτεύουσά του. Αυτό συμβαίνει και σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα, καθώς η Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες κλπ. Εξωτερικώς τουλάχιστον «από τα μέσα του 15ου αιώνα έως τα μέσα του 16ου η Κωνσταντινούπολη υφίσταται μια σκληρή μεταμόρφωση». Τις σχετιζές λεπτομέρειες της πληθυσμιακής συγκέντρωσης της νέας πρωτεύουσας τις έχουμε εξετάσει ήδη. Το ελληνικό στοιχείο από την άποψη αυτή βρέθηκε μάλλον κερδισμένο. Οι ανάγκες ήταν τόσο μεγάλες και επείγουσες, ώστε ούτε ο Μωάμεθ ούτε ο Σουλεϊμάν μπορούσαν να συμπεριφερθούν διαφορετικά. Αν λάβει κανείς υπ' όψη του την εικόνα που παρουσιάζει η τουρκική αυτοκρατορία στα μέσα του 16ου αιώνα, με την Κωνσταντινούπολη στο κέντρο αυτής της μεσογειακής δύναμης, τότε μόνον μπορεί να εκτιμήσει την ταχύτατη ανάπτυξη της. Έτσι εξηγείται άλλωστε και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που δείχνει για την νέα αυτή πρωτεύουσα το πλήθος των ταξιδιωτών που συρρέει από την Δύση «για να γνωρίσουν και να κάνουν γνωστή στην Δύση αυτή την ακόμη τόσο μυστηριώδη πόλη».

Αν συγκρίνει κανείς τον αριθμό των ταξιδιωτών που επισκέπτονται την Κωνσταντινούπολη, η υπεροχή είναι καταφανής υπέρ της πρώτης. Και είναι φυσικό γιατί διαφορετικά μιλάει η Ρώμη για τους Δυτικούς από την Κωνσταντινούπολη. Εδώ «οι ταξιδιώτες έχουν την περιέργεια των ανθρώπων της Αναγέννησης». Μιλάει η Ανατολή. Μιλάει ακόμη η ίδια η θέση και η συγκρότηση της πολιτείας: «υπάρχουν τόσοι κήποι και τόσα κυπαρίσσια στην Κωνσταντινούπολη, που όταν τη δει κανείς από μακριά, μοιάζει περισσότερο με τσοπάνικες καλύβες στην μέση ενός πολύφυλλου δάσους παρά με μια πόλη». Και αυτή την εικόνα αξακολουθούσε ακόμη να την διατηρεί και στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, μια εικόνα «γελούμενη και δροσερή με τους κήπους της και τα δέντρα της». Είχε λοιπόν κάθε δικίο ο Chataubriand να παρατηρήσει το 1806-7 «υπάρχουν τόσες αφηγήσεις για την Κωνσταντινούπολη, που θα ήταν τρέλλα για μένα να ισχυρισθώ να μιλήσω σχετικά».

Αυτή όμως είναι μόνον η εξωτερική εικόνα. Τι συμβαίνει όμως στο εσωτερικό; Και τι θα σημαίνει η απροσδόκητη αυτή νέα πρωτεύουσα για τον Νέο Ελληνισμό; Ποιες επιπτώσεις μπορεί να έχει για τους υπόδουλους αυτή η γρήγορη και έντονη παρουσία ενός εντελώς καινούριου κοσμοπολιτικού κέντρου; Οι μνήμες είναι ασφαλώς για τον Νέο Ελληνισμό ακόμη νωπές. Η ζωή όμως έχει τις απαιτήσεις της και πρέπει να συνεχισθεί. Αν ο εποικισμός δεν είχε γίνει αναγκαστικός, τα πράγματα ενδεχομένως θα ήταν διαφορετικά. Τρία είναι τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον εποικισμό του ελληνικού στοιχείου: α) πληθυσμοί από διαφορετικές περιοχές του ελλαδικού χώρου· ώστε «αντιπροσωπεύονται όλες οι περιοχές της Ελλάδας στην

Κωνσταντινούπολη», β) οι πληθυσμοί αυτοί είναι εύρωστοι και ειδικευμένοι (έμποροι και τεχνίτες), ώστε γρήγορα θα αποκτήσουν οικονομική ισχύ στην αγορά της Πόλης, γ) ο εποικισμός πραγματοποιήθηκε ταχύτατα· ώστε πολύ γρήγορα μέσα σε μια κοσμοπολιτεία 500.000 κατοίκων να έχει συγκροτηθεί μια δεύτερη ελληνική πολιτεία με 100.000 περίπου κατοίκους. Αριθμός εντυπωσιακός για την εποχή. Αυτή η συγκρότηση, μπορεί να πει κανείς ότι ήταν ό,τι καλύτερο θα μπορούσε να ευχηθεί κανείς για την επιβίωση του Νέου Ελληνισμού: ένα πλούσιο και δυναμικό σώμα ανδρώνεται τώρα μέσα στην καρδιά της τουρκικής αυτοκρατορίας. Πλούσιο μεν από υλική άποψη, μάλλον ασήμαντο όμως μπροστά στα πληθυσμιακά και άλλα μεγέθη της τουρκικής αυτοκρατορίας.

Ο αναγκαστικός συγχρωτισμός θα δημιουργήσει πολύ γρήγορα το αμάλγαμα που μπορεί να φέρει πλέον το όνομα Νέος Ελληνισμός. Φυσικά η νέα αυτή πραγματικότητα της παρουσίας της ελληνικής κοινότητας μέσα στην τουρκική πρωτεύουσα, θα γίνει γνωστή στον υπόλοιπο ελληνισμό. Και έχουμε κάθε λόγο να δεχθούμε πως δεν τον άφησε ασυγκίνητο. Το τέλος λοιπόν του υποχρεωτικού εποικισμού δεν είναι άτοπο να συμπεράνουμε ότι θα προκάλεσε και την απαρχή ενός εθελοντικού πλέον θα λέγαμε εποικισμού. Άτομα, κατά βάση περιέργα και φιλόδοξα, δραστήρια όμως και τολμηρά, είναι εκείνα που δεν θα διστάσουν να πάρουν τον δρόμο προς την Πόλη. Οι δυνατότητες για δράση ή και για καλύτερη απλώς τύχη, ξανοίγονται πολλές. Δεν είναι ανάγκη να τις απαριθμήσουμε· αρκεί να αναφερθούμε στην παρατήρηση ενός σύγχρονου της εποχής Τούρκου, συστηματικού μελετητή μεν, αλλά και με δόση υπερβολής στα γραφόμενά του. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί, για τον οποίο πρόκειται, αναφέρει για τον 17ο αιώνα ότι στην Πόλη υπάρχουν 1.000 επαγγέλματα. Από την άλλη μεριά εξ άλλου μιλούσαν τα ίδια τα αποτελέσματα: οι Έλληνες είχαν πολύ σύντομα κερδίσει την υπεροχή σε δύο κατ' εξοχήν προσοδοφόρα: χρυσαφικά και γούνες.

Και η Δύση, τι είχε να προσφέρει; Οι κοινότητες που δημιουργήθηκαν εκεί σε ποια σχέση γενικά είναι συγκρίσιμες προς την ελληνική κοινότητα της Πόλης; Είναι μικρές, αναπτύσσονται αργά, είναι κλειστές. Ακόμα και η Κρήτη, όταν βενετοκρατείται, βρίσκεται κάτω από την απόλυτη εξουσία και έλεγχο της πανίσχυρης Βενετίας. Η ισχυρότερη λοιπόν ελληνική κοινότητα της Βενετίας, στον ευρωπαϊκό χώρο, δεν μπορεί με κανένα τρόπο να συγκριθεί προς την πανίσχυρη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης: η υποδοχή για τον νεήλιδα είναι οπωσδήποτε καλύτερη και ως προς την γλώσσα και ως προς την θρησκεία. Η Δύση γενικότερα με το αρνητικό πνεύμα που εξακολουθεί να καλλιεργείται εις βάρος της στην Ανατολή, δεν είναι ελκυστική. Για ένα μεγάλο λοιπόν χρονικό διάστημα η Κωνσταντινούπολη γίνεται μονόδρομος για τους περισσότερους που θέλουν να ξεφύγουν από την μετριότητα της ζωής στον ελλαδικό χώρο. Και φαίνεται πως αυτή η αντίληψη εκφράζει μια γενικότερη διάθεση. Απόδειξη η περίπτωση της Σμύρνης. Στο εντελώς πρόσφατα (2000) δημοσιευμένο χειρόγραφο με τίτλο «Smyrne ancienne

et moderne» ενός από τους πιο αξιόπιστους ίσως γάλλους ταξιδιώτες στην Ανατολή, του Antoine Galland, η εικόνα που παρουσιάζεται είναι απολύτως πειστική. Στα 3000 σπίτια της πολιτείας τα 1900 είναι τούρκικα, τα 800 ελληνικά, τα 130 αρμένικα και τα 150 εβραϊκά. Οι άλλες κοινότητες, Γάλλοι, Άγγλοι, Ολλανδοί, Βενετσιάνοι και Γενοβέζοι εκφράζουν ένα πολύ μικρό σχετικώς αριθμό.

Τα δύο όμως αυτά αστικά κέντρα μαζί με τον ελληνικό πληθυσμό μερικών άλλων μεγάλων πόλεων, τα οποία αναφέραμε ήδη, όπως η Θεσσαλονίκη, οι Σέρρες, τα Γιάννενα, αντιπροσωπεύουν περίπου το ένα δέκατο του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού στον ελληνικό χώρο (1.500.000-2.000.000). Η αριθμητική σύγκριση είναι προφανώς εις βάρος του αστικού πληθυσμού. Ως αποτέλεσμα όμως, ό,τι και μας ενδιαφέρει εδώ, οι όροι αντιστρέφονται. Γιατί, τι άλλο μπορεί να σημαίνει η πολύ κοινή παρατήρηση ότι ο πολιτισμός διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα; Και διαμορφώνεται καταρχήν με βάση τον οικο-

νομικό παράγοντα. Το νέο ελληνικό στοιχείο της Κωνσταντινούπολης είναι έμποροι, βιοτέχνες και τεχνίτες με ισχυρή οικονομική βάση· οι παράσιτοι είχαν μείνει, όπως είδαμε, εκτός των τειχών της πόλης. Κατά δεύτερο λόγο, η ανάμειξη δεν συντελείται μόνο στους κόλπους του ελληνικού στοιχείου, αλλά με κοινό παρονομαστή τον οικονομικό παράγοντα, περιλαμβάνει και τον κατακτητή και τους άλλους υπόδουλους ομοεθνείς. Όλα αυτά βέβαια δεν συντελούνται ομαλά και φυσιολογικά, αλλά μέσα από ένα πνεύμα έντονης ανταγωνιστικότητας, η οποία θα καταλήξει εν τέλει στην αποδοχή εξειδικευμένων χώρων δραστηριότητας. Αυτή όμως η οικονομική συναλλαγή, πέρα από το αναπόφευκτο στοιχείο επαγγελματικής ανταγωνιστικότητας, προσεγγίζει κοινωνικά τα άτομα, διαλύοντας παρεξηγήσεις, προκαταλήψεις, αντιθέσεις κλπ. Όλοι βγαίνουν κερδισμένοι από το παιχνίδι αυτό, και προκειμένου για το ελληνικό στοιχείο που αυτό πάντοτε μας ενδιαφέρει, το νέο ελληνικό κοινωνικό σώμα που δημιουργείται στην Κωνσταντινούπολη, είναι τουλάχιστον υγιέστερο, παρά αν όλη αυτή η διαδικασία περιοριζόταν στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Τέλος πρέπει να τονισθεί και το μόνο παραδοσιακό στοιχείο που δηλώνει έντονα την παρουσία του και την ευεργετική του συμμετοχή. Η συμπεριφορά του δυνάστη απέναντι στην Ορθοδοξία ήταν τέτοια ώστε απλώς συσπείρωσε τον ελληνικό πληθυσμό χωρίς να προκαλέσει μεγάλα ρήγματα, πέρα από το πολύ γνωστό θέμα του εξισλαμισμού που πέρασε από διάφορες φάσεις. Η αδιαφορία του εξάλλου στο θέμα της παιδείας βοήθησε, ώστε να μη

στερηθεί η νέα αυτή ελληνική κοινωνία το απολύτως απαραίτητο αυτό στοιχείο για την ανάπτυξη της.

Αν όλα αυτά μεταφερθούν στα εννέα δέκατα, ο απαιτούμενος για την διαδρομή τους χρόνος είναι πολλαπλάσιος· εξάλλου είναι αδύνατον να πραγματοποιηθούν, επειδή στερούνται τις απαραίτητες προϋποθέσεις. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσω ότι, όπως έχουμε σήμερα την δυνατότητα να διαπιστώσουμε από τα αποτελέσματα και μόνο, η επιτυχία ήταν απόλυτη. Γρήγορη επικράτηση στον χώρο της οικονομίας και επιτυχής δεισδουση στην τουρκική εξουσία. Ταχύτατα η πρωτεύουσα ακτινοβόλησε στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο και έγινε μαγνήτης προσέλευσης. Είχε ανοίξει πλέον τις πόρτες της για όλα τα στοιχεία και μπορούσε ο καθένας να αναζητήσει την τύχη του. Οι μεγάλες όμως φιλοδοξίες περιορίζονται για τα πολύ τολμηρά στοιχεία. Γι' αυτό, όσοι θα απορροφηθούν από τον δυτικό κόσμο και θα αποφύγουν για ποικίλους λόγους την Κωνσταντινούπολη, όπως π.χ. ο Κοραΐς, δεν θα ξεφύγουν εντελώς από την δημιουργία κάποιων δεσμών με την πρωτεύουσα. Οι πειρασμοί είναι πολύ μεγάλοι, όπως πολύ μεγάλη είναι και η ποικιλία ιδιοσυγκρασιών που παρουσιάζει η νεοελληνική κοινωνία: όταν ένας Αναστάσιος Γόρδιος με σπουδές στην Δύση, μπορεί και αρνείται την πρόσκληση του πιο λαμπρού ηγεμόνα της εποχής, του Νικόλαου Μαυροκορδάτου, να αποτελέσει μέλος της αυλής του, αυτό σημαίνει να μην ότι γνωρίζει σε βάθος τι αποποιείται, αλλά ταυτόχρονα και τι επιθυμεί να υπηρετήσει. Κάτι άλλο όμως ακόμη πρέπει να έχουμε σταθερά υπ' όψη μας, όταν αναφερόμαστε στην ελληνική κοινωνία της Τουρκοκρατίας. Η σύνθεσή της είναι πολυδύναμη και για να είμαστε δίκαιοι, θα την εκτιμήσουμε καλύτερα και δικαιότερα, και από τον εσωτερικό τρόπο λειτουργίας της.

Είναι κοινή αποδοχή, πιστεύω, σήμερα ότι ο οικονομικός παράγοντας εξουδετερώνει οποιασδήποτε μορφής αντιθέσεις ανάμεσα σε άτομα διαφορετικών εθνοτήτων, που βρίσκονται υποχρεωμένα να ζουν και να δραστηριοποιούνται στον ίδιο χώρο. Διαφορετικές, κατά συνέπεια, είναι οι σχέσεις που θα δημιουργήσει ο Έλληνας έμπορος της Κωνσταντινούπολης με τον Τούρκο δυνάστη, είτε αυτός είναι εμπορευόμενος είτε εκπρόσωπος της εξουσίας, από εκείνες που θα δημιουργήσει αντιστοίχως ο Έλληνας κάτοικος οποιασδήποτε άλλης περιοχής της Τουρκοπατημένης Ελλάδας. Τα κοινά συμφέροντα, η πολύ συχνή καθημερινή συναλλαγή κλπ. σχετικά, αίρουν, κατά κανόνα, παρεξηγήσεις, αντιπάθειες, αντιθέσεις κλπ., οι οποίες οφείλονται συνήθως σε έλλειψη αλληλογνωριμίας. Όταν λοιπόν λάβουμε υπόψη μας πως αυτού του είδους η προσέγγιση συντελείται σε ένα μεγάλο τμήμα συμπαγούς ελληνικού πληθυσμού, έχουμε κάθε δικαίωμα να εξετάσουμε τις οποιεσδήποτε συνέπειες μπορούν να προκύψουν για το ελληνικό στοιχείο πλέον από αυτή την συνάντησή.

Δεν πρόκειται για απλή συνάντηση δύο διαφορετικών εθνοτήτων στον ίδιο περιχαρατωμένο χώρο, αλλά για συναπάντημα δύο πολιτισμών. Φυσικά είναι περιττό να ξανατονίσω πάλι εδώ, ό,τι έχω τονίσει ήδη επανειλημμένως, πως με ενδιαφέρει

αποκλειστικά και μόνον η ελληνική πλευρά. Το πρώτο και κύριο πλεονέκτημα για τον Έλληνα είναι ότι αυτός ο στενός συγχρωτισμός, που πραγματοποιείται σε πολλά επίπεδα, θα του επιτρέψει να γνωρίσει, στην εντέλεια, θα υποστηρίζω, τον κατακτητή. Και θα τον γνωρίσει από κάθε πλευρά του και περισσότερο, όσο πουθενά αλλού. Τι μπορεί να κερδίσει από την γνωριμία αυτή και μόνο, είναι μεγάλο θέμα, που ξεφεύγει όμως από τα όρια του χώρου που πραγματεύομαι. Ότι θα επηρεασθεί οπωσδήποτε, αυτό πρέπει να θεωρηθεί αναπόφευκτο. Πάντως όμως χωρίς να έχουμε την δυνατότητα και εδώ να περάσουμε σε λεπτομέρειες. Θα σταθώ όμως σε μια απλή και βασική παρατήρηση: ένας πολιτισμός καθώς ο ελληνικός, με συμπαγείς βάσεις και με αντιστοίχως συμπαγή πληθυσμό στην Κωνσταντινούπολη, παρά το γεγονός ότι έχει συγκροτηθεί από διαφορετικές περιοχές, δεν κινδύνευε να αλλοιωθεί κάτω από την επίδραση του κατακτητή, επειδή ο πυρήνας του ήταν κυρίως θρησκευτικός. Θα απορροφήσει συνεπώς νέα στοιχεία, όσα δεν θα θίγουν τον βασικό θρησκευτικό χαρακτήρα του.

Με αυτές όμως όλες τις συγκλίνουσες προϋποθέσεις αποκτούμε κάθε δικαίωμα πλέον, ώστε να υποστηρίξουμε με βάσιμα στοιχεία, ό,τι εθέσαμε εξ αρχής ως στόχο στην διερεύνηση του θέματος:

1. Η Κωνσταντινούπολη, κυρίως αυτή, και δευτερευόντως κάποιες άλλες πολιτείες, όπως π.χ. η Σμύρνη, αποτελεί το κέντρο, όπου διαμορφώνεται μια εντελώς νέα κοινωνία, με πολύ χαλαρούς δεσμούς με το παρελθόν.
2. Η νέα αυτή κοινωνία είναι βιώσιμη· έχει προέλθει από φυσιολογική μακροχρόνια ζύμωση και είναι υγιής, επειδή έχει βάση κυρίως θρησκευτική και οικονομική.
3. Είναι, ασφαλώς, κατά βάση κέντρο εμπορικό, αλλά χωρίς τους κινδύνους του αφελληνισμού, που διατρέχει συνήθως, όποιος απομακρύνεται από την γενέθλια γη. Σε αυτή την αντίληψη δεν συνετέλεσαν μόνον τα κέντρα υποδοχής που έβρισκε ο Έλληνας μετανάστης της επαρχίας στην πρωτεύουσα, αλλά και η εμπιστοσύνη, που απέκτησε πολύ γρήγορα από την εδραιωθείσα συνείδηση ως προς την δύναμη του ελληνισμού στην πρωτεύουσα.
4. Αυτό ο σταθερά αυξανόμενος ελληνικός πληθυσμός της πρωτεύουσας ανανεώνεται το ίδιο σταθερά από στοιχεία της επαρχίας. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα είδος συγκοινωνούντων δοχείων ανάμεσα στην περιφέρεια και στο κέντρο, με αποτέλεσμα να εμπλουτίζεται ο κόσμος της περιφέρειας από τις νέες πολιτισμικές μορφές που της προσφέρει το κέντρο. Ο Νέος Ελληνισμός πλέον αποκτά την συνοχή του.

Η ΑΠΟΔΕΙΞΗ

Θεωρητικά, ασφαλώς, ακόμη. Με ποιον όμως τρόπο έχουμε την δυνατότητα να κατοχυρωθούμε; Με ό,τι ακριβώς γεννάει μια υγιή, καταρχήν, οικονομικά, κοινωνία, την πνευματική ανθοφορία. Δεν ζεύουν όμως τα άλογα πίσω από την άμαξα.

Αυτή την ειρωνική έκφραση προσπάθησε να εφαρμόσει έως σήμερα η νεοελληνική ιστοριογραφία, όταν αναφέρθηκε στην πνευματική ανάπτυξη της Πόλης. Άμαξα είναι η πνευματική ανθοφορία και άλογα η οικονομική ακμή. Δεν θεωρώ ότι σήμερα ακόμη έχει θεραπευθεί η έρευνα από την παιδική αυτή ασθένεια. Ο λόγος είναι απλός. Η πνευματική ζωή εξακολουθεί να είναι για πολλούς ιδεαλιστικό νεφέλωμα, ενώ έχει αποδείξει ότι, για να επιβιώσει, χρειάζεται ισχυρή οικονομική βάση. Η παιδεία ήταν ανέκαθεν –δεν κουράζομαι να το επαναλαμβάνω– δαπανηρή και μοχθηρή επένδυση. Όσοι διαφωνούν, υποθέτω ότι διαφωνούν ως προς το περιεχόμενο που δίνουν στον όρο: παιδεία=κολυβογράμματα.

Η αποσαφήνιση είναι αναγκαία, για να δοθεί απάντηση στο ερώτημα, πότε ανθίζει η πνευματική ζωή στην Κωνσταντινούπολη. Ας μην παρασυρθούμε όμως και δεχθούμε ότι η οικονομική ευρωστία συμπαράσχει αναπόφευκτα και την πνευματική άνθιση. Παρεμβαίνουν και άλλοι παράγοντες –όχι πάντοτε οι ίδιοι– εξαρτημένοι από την εποχή. Ποιοι όμως μπορεί να είναι αυτοί για την συγκεκριμένη περίπτωση; Η σύμπτυξη στην καινούρια πρωτεύουσα ενός πληθυσμιακού όγκου που αντιπροσωπεύει το σύνολο περίπου της εθνότητας που ακούει στο όνομα ελληνισμός, πέτυχε να δημιουργήσει την ζύμωση, ώστε να μας επιτρέπεται από κάποια στιγμή και έπειτα να αναφερόμαστε σε Νέο Ελληνισμό; Και ένα δεύτερο συναφές ερώτημα: βοήθησε και επιτάχυνε η τουρκική παρουσία το αποτέλεσμα; Και τα δύο είναι ερωτήματα που απαιτούν μιαν απάντηση. Είμαστε μπροστά σε μια όχι ομαλή μετάβαση από μια κατάσταση σε άλλη, αλλά σε μια απότομη και αναγκαστική αλλαγή του δημογραφικού τοπίου.

Είτε έτσι όμως είτε αλλιώς, το βέβαιο είναι ότι, όταν μελετάμε θέματα πολιτισμικά, πρέπει να αποβλέπουμε σταθερά στη μακρά διάρκεια, αβέβαιη όμως και αυτή και ακαθόριστη, για μια εποχή για την οποία είμαστε παντελώς απληροφόρητοι ως προς τους ρυθμούς της. Είναι συνηθισμένο λάθος να λαμβάνεται π.χ. ως μονάδα μέτρησης για την συντέλεση μιας κατάστασης ο αιώνας, και για σήμερα και για μια παλαιότερη εποχή. Ενδεχομένως δηλαδή, ένας αιώνας σήμερα να ισοδυναμεί με δύο αιώνες 500 χρόνια πριν. Σήμερα εξάλλου η ημέρα για τον κοινό άνθρωπο είναι πολύ πιο γεμάτη από ό,τι για ένα άτομο του 15ου αιώνα.

Υπάρχει εδώ όμως μια δικαιολογημένη αδυναμία της έρευνας: δεν είχαν τρόπο να επισημάνουν μια καινούρια εποχή. Και οι μεν παλαιότεροι, ερευνητές πίστεψαν στην φενάκη που τους προσέφερε μια άλλη πρόθεση, «μετά». Μεταβυζαντινή λογοτεχνία λοιπόν κλπ. με απροσδιόριστη λήξη. Όπως απροσδιόριστη ήταν επίσης η έναρξη για όσους είχαν γοητευθεί από τον συρμό και μιλούσαν για προσολωμικούς ποιητές και μετασολωμικούς. Συγνωστοί ασφαλώς μερικώς όσοι είχαν την αφέλεια να πιστέψουν ότι με τον τρόπο αυτό έγραψαν ιστορία. Χρησιμοποιώ το επίρρημα «μερικώς» για έναν κυρίως λόγο: το πρωταρχικό αξίωμα που πρέπει να έχει υπόψη του όποιος καταπιάνεται με την ιστορία. Καμιά εποχή δεν με-

ριμνά για τους μεταγενέστερους. Είναι συνεπώς ματαιοπονία να επιδιώκουμε να την γνωρίσουμε από αυτοσυνειδησιακές μαρτυρίες των ατόμων μιας εποχής.

Αναγκάστηκα να προσφύγω σε αυτό τον αλλόγυρο, επειδή το γενικότερο θέμα που τίγεται, δηλαδή η δημιουργία της νέας ελληνικής κοινωνίας, πολύ δύσκολα μπορεί να παρουσιάσει ταιρί στην παγκόσμια ιστορία. Πώς είναι λοιπόν δυνατόν να εξακριβώσουμε πότε συντελείται η ζύμωση της νέας κοινωνίας μέσα στην Κωνσταντινούπολη, την νέα πρωτεύουσα της τουρκικής αυτοκρατορίας. Από τους ίδιους τους συντελεστές της ιστορίας πλέον δεν είναι δυνατόν να περιμένουμε απάντηση για τους ακόλουθους λόγους:

- Δεν έχουν συνείδηση των συντελουμένων· απουσιάζουν παντελώς για την εποχή οι προϋποθέσεις.
- Κι αν ακόμη είχαν συνείδηση, δεν έχουν κανένα λόγο να μιλήσουν για το γεγονός.
- Κι αν ακόμα παρουσιαστεί η ακραία περίπτωση κάποιος να εκφραστεί, πρέπει να είμαστε πολύ επιφυλακτικοί για να δεχθούμε τα όσα θα μας πει, είτε γιατί θα ψευστεί ασυναίσθητα, είτε επειδή η ορολογία που θα χρησιμοποιήσει θα είναι ακατάλληλη.

Ευτυχώς, η πολύπλαγκτη ιστορία του Νέου Ελληνισμού διαθέτει ποικίλες περιπτώσεις για να μας μιλήσει συγκριτικά. Ας προσφύγουμε στην πολλαπλώς χρησιμότερη, την περίοδο της βενετσιάνικης κατοχής της Κρήτης. Οι ομοιότητες είναι σχετικώς λίγες, ενώ οι αντιθέσεις περισσότερες και εντονότερες. Ό,τι ακριβώς μας ενδιαφέρει.

Ομοιότητες:

- Πληθυσμός αστικός· με την ακόλουθη διαφορά: στην Κωνσταντινούπολη επικοινωνεί σταθερά με την περιφέρεια και ανανεώνεται από αυτήν· στην Κρήτη, χωρίς επικοινωνία των αστικών κέντρων με την περιφέρεια, όπως και με τον υπόλοιπο ελληνισμό.
- Εύρωστη οικονομικά αστική τάξη.
- Θρησκευμα· με έντονη όμως δογματική αντίθεση προς τον δυνάστη, προκειμένου για την Κρήτη.

Διαφορές:

- Πολιτισμός· συγγενής ως προς την Κρήτη, νεοφάνης ως προς την Κωνσταντινούπολη με αδιόρατες ενδεχομένως σχέσεις.
- Παιδεία· υψηλής στάθμης κυρίως επαγγελματική ως προς την Κρήτη και ενδιαφέρον του δυνάστη σε αντίθεση προς την αδιαφορία του δυνάστη στην Κωνσταντινούπολη.
- Επιμειξία υψηλού βαθμού για την Κρήτη και χαμηλού βαθμού για την Κωνσταντινούπολη.

Το αποτέλεσμα είναι γνωστό: ένας καινούριος κρητοβενετσιάνικος πολιτισμός, με «γραικιόν» όμως χαρακτήρα. Τεκμήριο η πνευματική ανθοφορία, ιδιαιτέρως πλούσια αυτή, που αρχίζοντας από τον 14ο αιώνα, κορυφώνεται τον 17ο με τον Ερωτόκριτο.

Δύο είναι τα βασικά στοιχεία που καθορίζουν τον «γραικικό» χαρακτήρα. Και τα δύο έχουν σχέση με την παράδοση. Η

πρώτη είναι η αμεσότερη, η βυζαντινή. Στην περίοδο της ζύμωσης το Βυζάντιο έχει σβήσει. Η δεύτερη είναι η αρχαιοελληνική. Και αυτή έχει σβήσει: «τα ελάχιστα στοιχεία που παρουσιάζονται εδώ κι εκεί, είναι έμμεσα, κανένα παραμορφωμένο όνομα αρχαίου θεού ή ήρωα που δείχνει πως η σχετική γνώση ήρθε ανάμεσα από τα λατινικά και νεολατινικά κείμενα που διάβασε ο ποιητής». Ο τρόπος αναφοράς του ήδη μέσα από τους πρώτους στίχους του Ερωτόκριτου, το δηλώνει:

Στους περαζόμενους καιρούς που οι έλληνες ορίζαν

Κι όπον δεν είχε η πίστη τως θεμέλιο μηδέ ρίζα

Τι λοιπόν εκφράζει αυτό τον κρητικό πολιτισμό ως προς τις σχέσεις του με την αρχαιότητα; Θα απαντούσα αμέσως, σχεδόν τίποτα. Όταν κάποια εποχή θεραπευθούμε από την μεταίσχολη εκζήτηση σχέσεων του νεοελληνισμού με τον αρχαίο κόσμο, θα βρεθούμε μπροστά σε μιαν άλλη πραγματικότητα, η οποία δεν έχει τίποτα να ζηλέψει από αυτήν την πλασματική την οποία προσπάθησε πάση θυσία –για ευνόητους και ανόητους λόγους– να δημιουργήσει η νεότερη έρευνα. Ποιος είναι δηλαδή ο λόγος για τον οποίο πρέπει να προσφύγουμε σε διαβεβαιώσεις όπως η ακόλουθη του Άγγλου φιλόλογου J. Enoch Powell: «η Κρήτη στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα υπήρξε κάτι που δεν είχε γίνει ποτέ έως τότε και ούτε θα ξαναγίνει, ένα κορυφαίο κέντρο ελληνικής παιδείας, πράγμα που είχε σημαντικές επιπτώσεις στην κριτική των κειμένων των αρχαίων Ελλήνων κλασικών γενικά»; Η πραγματικότητα είναι πολύ πιο απλή και κατ' ακολουθία πιο πειστική: το εργαστήριο παραγωγής χειρογράφων στην Γόρτινα από τους πρόσφυγες μετά την άλωση της Πόλης, δεν ήταν τίποτα άλλο πέρα από ένα καθαρά επαγγελματικό κέντρο ανάλογο προς εκείνα που είχαν δημιουργηθεί την ίδια περίπου εποχή για την μαζική εμπορική παραγωγή εικόνων. Δηλαδή ένα απλό προγεφύρωμα για την αρχαιότητα με εντελώς περιορισμένες δυνατότητες για ανάπτυξη ουσιαστικών σχέσεων με αυτήν.

Φυσιολογικά ήταν αδύνατο να φυτρώσει και να αναπτυχθεί αυτό το μανιτάρι και απλού ενδιαφέροντος αρχαιογνωσίας, μέσα σε έναν σχεδόν διαμορφωμένο ήδη κρητικό πολιτισμό. Η ήδη μακρά κατοχή της Κρήτης από τους Βενετσιάνους είχε αποκόψει την χώρα από τους δεσμούς της με το Βυζάντιο. Φορέας εξ άλλου ενός υγιούς και ισχυρού πολιτισμού, κυρίως αστικού, αφομοίωσε την κρητική παράδοση και με την υποχρεωτική παροχέτευση των σπουδών των υπηκόων της αποκλειστικά στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, πέτυχε να δημιουργήσει μια νέα κοινωνία, κυρίως επαναλαμβάνουμε αστική, η οποία εδραιώθηκε με την παραχώρηση προνομίων στους ντόπιους. Κάτι αντίστοιχο θα μπορούσαμε να πούμε με την φαναριώτικη κοινωνία στην τουρκοκρατημένη Ελλάδα. Σε αυτόν ολόκληρο τον νέο πολιτισμό και εμφανέστατα στα λαμπρά λογοτεχνικά επιτεύγματά του ο αρχαίος κόσμος απουσιάζει. Απουσιάζει ή ακριβέστερα δεν έχει την δυνατότητα –ή την διάθεση;– να πληροφορηθεί ή όπως γράφει στοχαστικός ερευνητής «από αυτά (συγκεκριμένα το κήρυγμα του Πλήθωνα) η κρητική διάνοηση δεν είχε ιδέα» και ο ίδιος μελετητής

για να αιτιολογήσει την άποψή του θα προσφύγει στην συνέχεια στην διαφορά ανάμεσα στους δύο πολιτισμούς που αναφέραμε: «Η για να είμαστε δικαιοτεροι, υπήρξε ένας τέτοιος διχασμός ανάμεσα στην κυρίως λογοτεχνία και στα άλλα γράμματα, που δεν μπορούσαν ν' ασκήσουν καμιάν επίδραση άνθρωποι με την μόρφωση και την αρχαιομάθεια του Μαργουνίου σε λογοτέχνες με την διάθεση του Κορνάρου.

Από την άλλη μεριά η Κρήτη στερήθηκε και από μιαν άλλη βοήθεια την οποία απήλυνσε πλουσιοπάροχα η κυρίως Ελλάδα, τον Ευρωπαίο ταξιδιώτη. Αυτή η χειραγωγή, που όπως διαπιστώσαμε ήδη, υπήρξε πραγματική βοήθεια –έστω και εξωτερική– για την δημιουργία σχέσεων του πληθυσμού προς τον κόσμο των λειψάνων του παρελθόντος έλειψε εντελώς από την Κρήτη. Πέρα δηλαδή από την χρησιμοποίηση του νησιού ως ενδιάμεσου σταθμού κατά την μετάβαση του ποικιλώνυμου πλήθους της Δύσης προς τους αρχαίους τόπους, ο καθαυτό περιηγητισμός υπήρξε ένα εντελώς άγνωστο φαινόμενο για την Κρήτη. Το όνομα του Buoldemondi και είτινων τυχόν άλλων δεν ακούουν για να καλύψουν την σπουδαία αυτή έλλειψη. Ο λόγος είναι απλός: η Κρήτη δεν διέθετε αρχαιότητες. Ο προϊστορικός κόσμος ήταν άγνωστος, ή τουλάχιστον μη εμφανής, καθώς ο κλασικός κόσμος στην κυρίως Ελλάδα. Αν σ' αυτούς τους λόγους προσθέσουμε και την ανυπαρξία λόγιας παράδοσης στην Κρήτη –οι λόγοι της για να σταδιοδρομήσουν προσφεύγουν στην κυρίως Ελλάδα– ολοκληρώνουμε το θέμα μας και τους στόχους μας: η Κρήτη μας οδηγεί πειστικά να δούμε καθαρότερα την σχέση του νέου ελληνισμού με την αρχαιότητα.

Όσο και να μας εντυπωσιάζει από μια πρώτη ματιά η επόμενη παρατήρηση, δεν πρέπει να την αμελήσουμε· μας βοηθάει να κατανοήσουμε ό,τι ακριβώς ζητούμε επίμονα αυτή την στιγμή και μας λείπει σχεδόν απολύτως: τα τεκμήρια της πνευματικής ανθοφορίας. Ο Ν. Τωμαδάκης σε ένα ιδιαίτερα στοχαστικό και ψύχραμο –παρά την καταγωγή του– κείμενο προβαίνει στην ακόλουθη παρατήρηση: «Αν έλειπε η Paris et Vienna δεν θα υπήρχε η υπόθεση του Ερωτόκριτου, αν έλειπε η Orbeche δε θα είχαμε το θέμα της Ερωφίλης. Γενικά ξαναλέμε πως η δυτική επίδραση έσωσε την αδυναμία της Κρητικής σχολής να δημιουργήσει η ίδια εκφραστικό είδος». Η Κωνσταντινούπολη, τουλάχιστον με τους φαναριώτες, δέχεται ασφαλώς την επίδραση της δυτικής παιδείας. Και την δέχεται πλουσιοπάροχα επειδή και τα μέσα έχει άφθονα και την διάθεση να την γνωρίσει. Και θα πρόσθετα, να την γνωρίσει μάλιστα στην ολότητά της και ως στοχαστικό λόγο και ως δημιουργικό. Τι είναι όμως εκείνο που την εμπόδισε, όχι μόνον να γεννήσει έναν Ερωτόκριτο, αλλά και να τον αποδεχθεί ακόμα, όταν αναγκαστικά θα τον γνωρίσει και δεν θα μπορεί να τον αποφύγει;

Και τα δύο αυτά στοιχεία όμως επιζούν στην Κωνσταντινούπολη. Το πρώτο με την παρουσία του Πατριαρχείου και το δεύτερο με την εκπαίδευση που στηρίχθηκε κυρίως στην Πατριαρχική Ακαδημία: «η εκπαίδευση αντλεί μόνο από τα περασμένα της χωρίς να δέχεται σε ικανοποιητικό βαθμό την συμπαράσταση της ζωής, και, συνεπώς, από γενιά σε γενιά φαί-

νεται να μοιάζει απελπιστικά με τον εαυτό της».

Η αρχαιότητα λοιπόν μοιάζει εδώ να έχει ανακόψει την ομαλή λειτουργία. Και είναι επόμενο. Η ζύμωση, στην οποία σταθερά αναφερόμαστε, δεν είναι μια απλή μηχανιστική λειτουργία. Η νέα κοινωνία, όσο δυναμική και αν είναι –και γνωρίζουμε ότι είναι– δεν μπορεί να αντισταθεί στην παράδοση, και να διεκδικήσει τα απαραίτητα δικαιώματα τουλάχιστον της ζωντανής γλώσσας που έχει διαμορφώσει. Ο Δημαράς μελετώντας το θέμα της επιστολογραφίας φθάνει στο σημείο να εκπλήσσεται: «Τι προκάλεσε την καταπληκτική αυτήν παραίτηση μέσα στην ιστορία μας, ένας λαός που εξήγησε να αποβάλει την θεία δωρεά της λαλιάς του;». Δικαιολογημένα για μια σημερινή αντίληψη, το ίδιο όμως δικαιολογημένη είναι η αντίληψη της εποχής για ένα λαό που αποζητάει κάπου να στηριχθεί για την παιδεία του. Ο Κρητικός βρήκε την βοήθειά του στον Βενετσιάνο και στερημένος από την παράδοση κράτησε την γλώσσα του: «Για τους μεγάλους Κρητικούς λογοτέχνες η επιλογή της γλώσσας και των λαϊκών στοιχείων της δημιουργίας των δεν έγινε τυχαία. Βρήκαν στην εποχή της διαμορφωμένη μια αστική κοινωνία με δικό της πολιτιστικό περιεχόμενο, και δίπλα στην *αγροτική* κοινωνία που συνέχιζε γνησιότερα την ελληνική παράδοση σε ο,τιδήποτε. Αυτά που εσύνθεσαν δε δείχνουν δουλική υποταγή στη δεύτερη, δε δείχνουν εξυπηρέτηση της πρώτης. Ούτε αστική λογοτεχνία είναι ούτε τέχνη χωρικών». Ο Κωνσταντινολίτης όμως που γνώρισε την παράδοση, αβοήθητος, ήταν επόμενο να συνδεθεί μαζί της. Σήμερα όπου το θέμα των σχέσεων του σύγχρονου κόσμου με την αρχαιότητα έχει βρει την ολοκληρωμένη από κάθε άποψη απάντησή του –γλωσσική, αισθητική, ιστορική– είναι σχετικά δύσκολο να κατανοήσουμε πώς η γνωριμία του Κωνσταντινολίτη της εποχής με την αρχαιότητα έμεινε έως την εποχή του Κοραή πρωτοβάθμια, δηλαδή γλωσσική. Και χωρίς να θέλω να αναφερθώ εδώ στον ρόλο που έπαιξε η Δύση, ήταν και αυτονόητη αυτή η στάση. Δεν είναι όμως μόνον η αδυναμία του που συντρέχει: ίσως και να μη θέλει. Από την στιγμή όπου έχει ανακαλύψει την αρχαιότητα, και τους προγόνους του, θέλει να συνδεθεί μαζί τους. Με ποιο τρόπο; τον απλούστερο και φυσικότερο, την γλώσσα. Την θεωρεί σαν πρώτο και κύριο αναβαθμό σε μιαν ανάβαση την οποίαν παντελώς αγνοεί. Και φαίνεται πως πρέπει να φθάσει στον Κοραή για να την πληροφορηθεί. Και όχι όλοι. Το 1813 ακόμη ο Νεόφυτος Δούκας, ένας καθόλα αξιόλογος λόγιος της εποχής, πιστεύει ότι «αν και φράσεις μιμώμεθα, τα καλά των λόγων μιμούμεθα, και των προγόνων ημών μίμησιν έχομεν, ... ο δε ταύτα μιμείσθαι δυνάμενος ουκ εις μακράν και προς τα άλλα χωρήσει». Η πνευματική ανθοφορία, την οποία λοιπόν περιμένουμε για να μας μαρτυρήσει την παρουσία και τον χαρακτήρα της νέας ελληνικής κοινωνίας, φαίνεται ότι είτε δεν μπορεί να ανθίσει είτε θα καθυστερήσει. Όχι απολύτως όμως: υπάρχει ένας χώρος τον οποίο δεν πέτυχε να αλώσει κυριολεκτικά η αρχαιότητα. Όπου τον άλωσε, τον ενέκρωσε: «Η σύμβαση, ο στόμφος θριαμβεύουν: επί μακρά σειρά αιώνων δεν βρίσκουμε ένα γραμματάκι της μητέρας που πονεί για την απουσία του

παιδιού της, μια γνήσια ερωτική φωνή σε ένα ραβασάκι, μια φυσική κίνηση του χεριού, αδελφού που χαιρετάει από μακριά τον αδελφό του». Η αλληλογραφία λοιπόν μας απομένει το μόνο, ισχυρό όμως, οχυρό για να γνωρίσουμε την νέα κοινωνία. Αν συγκρίνουμε τα δύο τεκμήρια, λογοτεχνική άνθιση της Κρήτης από τη μια μεριά, και αλληλογραφία στην ζωντανή γλώσσα από την άλλη, ασφαλώς υστερούμε ως προς την δεύτερη. Είναι όμως έτσι ή μας επιτρέπεται να ευελπιστούμε;

Έτσι όπως εξετέθηκαν έως τώρα τα πράγματα, μοιάζει να μη μπορούμε να πάρουμε απάντηση μέσα σε κάποια ορισμένα χρονικά όρια. Πρέπει συνεπώς να αφήσουμε να μας μιλήσουν απολύτως συγκεκριμένα γεγονότα. Και δεν είναι απλή σύμπτωση ότι ξαναγυρίζουμε στην εντυπωσιακή εικόνα της αρχής του παρόντος με τους Μαυροκορδάτους. Έχουμε τώρα στην διάθεσή μας όλα όσα μας χρειάζονται:

1. Σκαρλάτος. Ο πλούσιος έμπορος, απόλυτο δημιουργημα της νέας εποχής. Ισχυρές οι διασυνδέσεις με την τουρκική εξουσία και ισχυρή επιρροή στο Πατριαρχείο, το οποίο και στηρίζει οικονομικά.
2. Ρωξάνη. Η πολύφερνη νύφη, η οποία όμως διαθέτει και προσόντα πνευματικά. Εξαιρείται η παιδεία της, άρα μάλλον ασυνήθιστη για την εποχή. Ανεξακρίβωτη όμως η προέλευσή της.
3. Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Ο φιλόδοξος, απαίδευτος Χιώτης, απλός πλανόδιος έμπορος μεταξωτών μαντηλιών στην Πόλη. Σε μια νέα κοινωνία, που δεν έχει σταθεροποιήσει τους ταξικούς της κανόνες, όπως θα συμβεί αργότερα κατά τον πιο σκληρό τρόπο με τους φαναριώτες, ο γάμος της Ρωξάνης με τον Νικόλαο δεν ηχεί περίεργα, έστω και αν συντρέχει η αβαρία από την αποτυχία του προξενιού της με τον ηγεμόνα της Βλαχίας.

Οι αναφορές που διαπιστώσαμε στο κείμενο της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης μαρτυρούν για απότομη μετάβαση από τον πατέρα Νικόλαο στον γιο Αλέξανδρο. Ο γάμος που είχε επακολουθήσει άνοιξε πολύ γρήγορα τον δρόμο της ευμάρειας για τον φιλόδοξο Χιώτη μετανάστη. Μια ευμάρεια που συνοδεύεται και από ανάλογη παιδεία. Από τον εντελώς λοιπόν απαίδευτο πατέρα, περνάμε στον με ευρωπαϊκή παιδεία προικισμένο γιο. Φθάσαμε όμως τώρα στον δεύτερο παράγοντα, που είναι οι ειδικές περιπτώσεις της εποχής. Έχουν φυσικά άμεση σχέση με τον δυνάστη. Όχι όμως απολύτως. Πρέπει καταρχήν ο Αλέξανδρος να αποκτήσει παιδεία. Γιατί, όταν μπορούσε να αρκестθεί στον δρόμο που είχε ανοίξει ο πατέρας του με τον πλούσιο γάμο του; Εδώ δεν είναι εύκολο να πάρουμε απάντηση και είμαστε πάλι μπροστά στο ίδιο ερώτημα που είχαμε θέσει για την μητέρα του. Το φυσικότερο είναι να δεχθούμε ότι ήταν επιθυμία της μητέρας του, η οποία θα έβλεπε πολύ πιο μακριά, από ό,τι θα μπορούσε να δει την ίδια εποχή η μητέρα –και θα υπήρχαν ήδη αρκετές– οποιουδήποτε εύπορου νέου της εποχής. Ας μην προωθήσουμε τα ερωτήματά μας προς την κατεύθυνση αυτή. Και αν ακόμη πάρουμε κάποια απάντηση,

δεν μπορεί να έχει γενικότερο χαρακτήρα. Ας αρκестούμε λοιπόν στην μοναδικότητα έστω της περίπτωσης και ας προχωρήσουμε στις συνέπειες. Στο κάτω κάτω, αναρωτιέται κανείς μήπως όλες οι μεγάλες μεταβολές, δεν οφείλονται σε κάποιες ατομικές πρωτοβουλίες, στο άτομο που μπορεί να «βλέπει», χωρίς η ικανότητα αυτή να οδηγεί σταθερά στην επιτυχία. Η ιστορία γράφεται από τις διαπιστωμένες επιτυχίες. Οι αποτυχίες δεν συντρέχει να αναγραφούν.

Η μητέρα λοιπόν του Αλέξανδρου είδε μια και θα έτρεφε κάποιες υψηλές φιλοδοξίες για τον γιο της, ότι αυτός έπρεπε καταρχήν να αποκτήσει καλή παιδεία. Δεν απέκτησε μόνον αυτή και με τις σπουδές του στο εξωτερικό: περιμοδοτήθηκε και με ένα πλούσιο γάμο και σχετικές γρήγορα, μόλις στα τριάντα του είναι ήδη γιατρός και διδάσκει στην Πατριαρχική Ακαδημία. Ο δυνάστης έχει αρχίσει ήδη να έχει ανάγκη να χρησιμοποιεί βοήθεια από τους υπηκόους του. Τον δρόμο είχε ανοίξει ο Παναγιώτης Νικούνσιος, Χιώτης και αυτός, με το αξίωμα της διερμηνείας. Έρχεται όμως τώρα η μεγάλη αλλαγή, όταν ο Νικούνσιος τον παίρνει γραμματικό του, και ολοκληρώνεται, όταν δύο χρόνια αργότερα, ο ξαφνικός θάνατος του Νικούνσιου του ανοίγει διάπλατα τον δρόμο για την γνωστή μεγάλη σταδιοδρομία.

Ο κύριος λόγος της διαπιστωμένης εκ των πραγμάτων επιτυχίας δικαιώνεται, επειδή στηρίχθηκε στις μεγάλες ικανότητες που διέθετε ο φορέας της. Ικανότητες, οι οποίες μάλλον είχαν και κληρονομικό χαρακτήρα. Όταν μια οικογένεια βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της νεοελληνικής κοινωνίας για δύο ολόκληρους αιώνες, δημιουργεί την εντύπωση ότι βιολογικά είναι πάρα πολύ ισχυρή: δεν αδυνάτισε παρά τις πολλαπλές και ποικίλες επιγαιμίες, τις οποίες ήταν φυσικό να δεχθεί στο πολύ μακρό αυτό χρονικό διάστημα. Η περίπτωση όμως Μαυροκορδάτου μας χάρισε ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα με χαρακτήρα καθαρά νεοελληνικό: τον φαναριωτισμό.

Αυτός ο διαπιστωμένος και επαρκώς χρονολογημένος φαναριωτισμός αρκεί, ώστε να μας επιτρέψει να διαπιστώσουμε, ότι έχει πραγματοποιηθεί η στροφή προς μιαν εντελώς νέα κοινωνία; Εδώ μιλάμε για μια τάξη, εξαιρετικά ολιγάριθμη καθεαυτήν, και ιδιαίτερα μπροστά στον πληθυσμιακό όγκο –που διαπιστώσαμε ήδη– του ελληνικού στοιχείου της Πόλης. Αυτού ακριβώς του πληθυσμού την ολοκλήρωση της ζύμωσης επιδιώκουμε, χρονικά –σχετικώς– να προσδιορίσουμε.

ΔΕΝ ΗΤΑΝ ΑΝΑΓΚΗ ΝΑ ΜΕΤΟΙΚΙΣΕΙ στην πόλη όποιος επιθυμούσε να ζει με τις μνήμες του παρελθόντος. Η νέα πρωτεύουσα δεν θα είχε να του προσφέρει τίποτα, παρά μόνον να του επιδεινώσει την ψυχική του κατάσταση. Αυτή η σχεδόν με αφοριστικό χαρακτήρα διατυπωμένη παρατήρηση μας οδηγεί να δεχθούμε, ότι ο εποικισμένος ελληνισμός για να δεχθεί τον χαρακτηρισμό Νέος Ελληνισμός, πρέπει να μεταβάλει νοοτροπία. Ας μην βιαστούμε λοιπόν να τον κρίνουμε: μπροστά του έχει μια μακρά περίοδο ζυμώσεων τουλάχιστον δύο αιώ-

νων. Διαπιστώσαμε ότι ο πρώτος αυτός εποικισμός, ο οποίος είναι και υποχρεωτικός, στηρίχθηκε σε καθαρώς επαγγελματικά στελέχη. Η μέριμνα, την οποία επέδειξε ο Πορθητής, να κατασκευάσει δύο χρόνια μετά την Άλωση την μεγάλη σκεπαστή αγορά στο κέντρο της Πόλης, αρκεί για να μαρτυρήσει τις προθέσεις του. Η συμφωνία, εξάλλου, που συνάπτει ευθύς μετά την Άλωση με τους Γενουάτες, και στην συνέχεια με τους αντιπάλους του, τους Βενετούς, επιβεβαιώνει τις ίδιες αυτές προθέσεις. Το νέο κράτος πρέπει να έχει ισχυρές οικονομικές βάσεις, και αυτές να στηρίζονται όχι στην βιομηχανία και στην βιοτεχνία αλλά κυρίως στο εμπόριο.

Οι απλές αυτές διαπιστώσεις χρησίμευσαν ως αφετηρία σε ξένη ιστορική, για να παρουσιάσει μια «νέα ιστορία της Αναγέννησης», όπως τουλάχιστον υποστηρίζει η ίδια, βασισμένη στον υλικό πολιτισμό (Worldly Goods είναι ο τίτλος του έργου). Έχουμε τώρα μια πρόκληση, στην διαμόρφωση της οποίας έπαιξε δραστικό ρόλο η ανακάλυψη και δημοσίευση των Απομνημονευμάτων του Benvenuto Cellini, και η οποία κερδίζει σταθερά έδαφος και αφήνει εξίσου σταθερά πίσω της την δικαιολογημένα για την εποχή ιδεαλιστική ερμηνεία του πρωτεργάτη της Αναγέννησης Jakob Burckhardt. Είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουμε με αυτά τα δεδομένα το θέμα των νέων Ελλήνων εποίκων της Κωνσταντινούπολης είτε μέσα από τους θρύλους για την Άλωση, είτε μέσα από τις λαϊκές παραδόσεις, είτε τέλος από τα θλιβερά κατάλοιπα μιας τάχα παιδείας, που για δεκαετηρίδες θα προσπαθήσει να επιζήσει μέσα από μια δήθεν Πατριαρχική Ακαδημία, η οποία τελικά δεν θα κατορθώσει ποτέ να ορθοποδήσει έως τον Αγώνα; Αυτή η εκ των άνω θεώρηση του Ελληνισμού της Πόλης παίρνει επομένως καθαρά περιθωριακό χαρακτήρα και βρίσκεται έξω από το πεδίο της έρευνάς μας.

Όποιος άλλωστε επιθυμεί πραγματικά να αναστήσει το παρελθόν, πρέπει να προσβλέπει στο μέλλον: τότε και μόνον έχει αξία η προσφυγή του στο παρελθόν. Αυτή είναι μια κοινή αλήθεια, και σε αυτήν στηρίχθηκε, όπως θα διαπιστώσουμε στην συνέχεια, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και κατ' ακολουθία ο Αγώνας. Φυσικά και δεν χρειάζεται να απαντήσουμε σε ένα καθαρά ρητορικό ερώτημα, ποιο είναι το μέλλον. Ένα και μόνο, προς το παρόν τουλάχιστον: η οικονομική ευεξία. Όποιο άτομο προσέρχεται τώρα στην Πόλη, πρέπει να το θεωρήσουμε ότι έχει κίνητρα καθαρά οικονομικά και μόνο. Αυτό δεν σημαίνει ότι υποτιμάται με οποιοδήποτε τρόπο η κίνησή του αυτή. Αν όμως αρχίσουμε να του αποδίδουμε και άλλα ενδεχομένως κίνητρα, πολύ φοβόμαι ότι θα πάψουμε να βαδίζουμε στο στέρεο έδαφος της πραγματικότητας. Αυτά τα άλλα, τα συμπαρομαρτούντα, είναι συνέπεια της πρώτης. Όχι απαραίτητη όμως: μπορεί το άτομο να αρκестθεί και να περιοριστεί στην πρώτη, αφού την κερδίσει. Αν αρχίζει και ενδιαφέρεται για τα συμπαρομαρτούντα, τότε μπορούμε να αναφερθούμε σε έναν καινούριο όρο, πολύ διαφημισμένο για την εποχή μας, τον όρο νοοτροπία. Από την στιγμή όμως που θα αποδεχθούμε την πραγματική παρουσία του όρου, τότε και μόνο μας επιτρέπεται να μιλάμε για νέα κοινωνία.